

М. Мухин

Драгоманов без маски

Л Ь В І В

ВІДБИТКА З ВІСНИКА Ч. 10/33, 11/33, 12/33, 3/34 7—8/34.

М. Мухин

Драгоманов без маски

І. Джерела молодечого москвофільства Драгоманова

Дня 14. травня 1862. р. Шиманов, лідер полтавського гуртка українців-сепаратистів, писав до свого однодумця Шевича про одного тогочасного діяча: „Чоловік сей зовсім не нашого поля, москаль по крові і думкам, і силкується яко, мога закидати нам дорогу... Чоловік він може путній і чесний та дивиться на наш люд московським оком і не любить його. Дуже негаразд і те, що де треба він одмовчується, що він москаль, а деякі люди помиляються і обертаються до нього як до щирого земляка... Багато людей дивиться на Строніна вгору, а нам пора вже мати вірний погляд. Наше діло вже помітно розходиться з ділом „всеросійських космополітів“ і нам швидче треба визнати сю особність та, вже не помиляючись, простувати своїм шляхом.“¹⁾

Стронін, про якого Шиманов пише у цім листі, був учителем полтавської гімназії, а одним з його учнів був Драгоманов, учнем до скону фзнатично відданим ідеям учителя, так чудесно схарактеризованого у листі Шиманова. Сам Стронін у листі до Шевича писав про себе, що він є скорше панславист, аніж українофіл; коли й написав українську абетку, то виключно з метою педагогічною, а не якою іншою.²⁾

Вплив Строніна тяжив над Драгомановом і цілою його політично-суспільною діяльністю протягом цілого дальшого життя Драгоманова. І стронінським московським оком ціле своє життя дивився Драгоманов на українську справу.

Про свою першу поважнішу зустріч з своїм духовним вождем, розповідає Драгоманов у брошурі „Два учителі“: „Я застав його за обідом. — Посидьте, каже він, трохи, поки я скінчу обід, а щоб не скучно було, то тимчасом прочитайте от що. І кладе передомною невеличку книжку, розкриту на листку, на якому написано по українськи „Панська воля“. Я почав читати се маленьке оповідання Марка Вовчка. Коли

¹⁾ М. Гніп: Громадський рух 1860-х рр. на Україні, кн.І. Полтавська громада, 27. Харків 1930.

²⁾ Ibid. ст. 33.

я дочитав до кінця, як дитина вмерла через панщину, я не знаю що сталося зі мною. Піднімаю голову і бачу, що Стронін стоїть надомною й дивиться на мене пильно, а чую, що в мене сльози на очах і хочу те сховати.

Не соромтесь, каже мені Стронін—то золоті сльози і поцілував мене в лоб.

З того часу я запалав до него огнем дружби, тай він мені відповідав дружбою з першу учительською, а опісля приятельською до сивого волоса й до смерти“.

До речі, це була й перша зустріч Драгоманова з українською літературою. Але не національне почуття, лише почуття жалю до соціально покривджених мало збуджувати в Драгоманові це перше прочитане ним українське оповідання. Про відношення Строніна до української літератури у тійже брошурі писав Драгоманов: „Обдумавши вже потім систему Строніна, я зрозумів, що він цинив в українській літературі те, що було в ній явно поступове, користуючись ним біля поступовогож у російській літературі і західньо-європейських, не зачіпаючи передчасно національних справ“.

Батько Драгоманова, цілковито зросійщений полтавський дідач, дітей своїх теж русифікував. У родині дітям прищеплювали любов до російської літератури. Сестра Драгоманова пише про свого батька: „він.. все давав нам: Пушкіна, Лермонтова, Гоголя. Вчили ми багато віршів на память.. Потім, пізнавши в тому смак, виучували ми вже й самохїть вірші Пушкіна, Лермонтова: „Буря мглою“, „Кагда волнується желтеющая нива“... Се нам здавалося гарно! Подобався нам самий вислів, склад, гомін віршів.. Тут уже сполучення було нерівне. З одного боку літератури української не було в нас зовсім, а тут мали ми такі добірні твори.“³⁾

Звичайно в таких випадках українські діти виявляють велику відпорність: незвичайні для них (мовою) російські вірші здаються українським дітям смішними і незрозумілими. Драгоманов натомісць від самого дитинства проявляє слабу відпорність на російські впливи; ясна річ, що в наслідок цього — аж до цілком в душі більшевицьких метод — переведеної над ним Строніном українзації в межах співчуття соціально покривдженим, молодий Драгоманов мусів визнавати себе росіянином. Не дивно, що будучи вже учнем старших клас гімназіяльних, він цілком прихильно ставився до ката України, московського царя Петра. „На запит Бекмана: кого я вважаю більшим чоловіком — Петра I. чи Наполеона, я відповів, що Петра, бо він дбав не тільки про війну, але й про освіту свого народу“. („Два учителі“). Про освіту, москалів цар російський дійсно мусів таки поподбати, алеж про освіту українського народу найбільший перед Леніном-Сталіном, кат України мабуть таки не дуже дбав. Але Драгоманову це байдуже:

³⁾ Олена Пчілка. Спогади. „Україна“, 1926, кн. 2.

цей молоденький російський ліберал (російські ліберали ХІХ ст. уважали Петра І своїм героєм), заявляється без застережень за полтавським й батуринським погромщиком. Нормально інтелегентні люди в основному формуються саме в старших класах гімназіальних. Драгоманів підчас запитів Бекмана, хоч був ще перед матурою, мав уже сформований світогляд, йому може бракувало лише такої дрібниці, як стронінська українізація, але це вже для нього було справою другорядною.

Ігн. Житецький пише,⁴⁾ що Драгоманов пристав до української громади аж в кінці 1863 р., отже по університеті, коли зацікавився виданням українських народніх книжок, але тримався осторонь і постійно сперечався з іншими членами громади, підтримуючи тим своє прізвисьце „Космополіт“.⁵⁾

Отже не дивно, що, коли вже підчас своїх студентських років Драгоманов і інші космополіти взяли участь у т. зв. „недільних школах“, (що на початку 60 тих років ХІХ в. коротко існували в Києві), то одразу ж завели любий їхнім космополітичним серцям утравізм. „Ми, каже Драгоманов, вчили на обох мовах: на російській та українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на тій було більше книг“. Друга група українців, яка організувала школу в місцевості, що звалася Нове Строення, дивилася на речі інакше: новостворенці намагалися зразу перейти до викладання українською мовою, ігноруючи неукраїнські підручники і через те знали себе Українцями; подоляниж, особливо Драгоманов, тримались інших думок. Вони не цурались російщини, тримались і її, вважаючи неможливим „покищо обійтись без її культурних засобів, за що й мали, в протилежність новостворенцям, назву космополітів. Новостворенці зазначали, що неукраїнська школа більше деморалізує ніж учить. Драгоманов категорічно підкреслював що наука всеж таки наука; поки майже нема українського письменства, а надто шкільного, треба користуватися хоч російським⁶⁾. На практиці, як зауважує Копержинський, Драгоманов користувався українською мовою лише тимчасово, для улегшення викладової мови, якою була в його школі російська.

Назвали себе люди згорда космополітами, а на ділі були звичайними русифікаторами і до того з своєї власної волі й охоти до тої космополітичної забави.

Звичайно, при тому цілком фетишистичному розбиванні лоба перед такими високими річами, як цивілізація, культура, — коротко наука, — яке ціле життя проявляв Драгоманов, інакше бути не могло. Скоро вже російська літературна мова стоїть на сторожі цивілізації й науки, то вже конче мусимо

⁴⁾ Останній візід Драгоманова за кордон, „Україна“, 1926, кн. 2 ст. 29.

⁵⁾ „Космополіти-ж, як авторитетно пояснить нам сам Драгоманов, „не відкидаючи ваги національної форми, все таки в принципи цивілізації ставили вище національності“ („Два учителі“ 60).

⁶⁾ С. Глушко. Драгоманов і недільні школи, „Україна“, 1924, т. н. 4

деморалізувати учнів подільської школи російською мовою, а українській інтелігенції наказувати кланятися денно й ношно великій російській літературі і самим робитися Драгомановими, Маніловими й Обломо виими...

II. „Коментарі зайві“

„Я щирий уніоніст, то є федераліст, а не сепаратист, ні у політичнім взгляді, ні у культурнім“.

З листа Драгоманова до Бучинського, Флоренція, 17 січня 1872.

„Але ні в яким сенсі він не був сепаратистом — і рішуче нічого в ньому не було „мазепинського“. Він стояв за цілість і єдність Росії, високо цинив загальноросійську культуру і не відкидав ані державного, ані політичного значіння загальноросійської літературної мови“.

Овсянкіо-Кужівській Воспоминанія, 1923, ст. 140.

дійсно, у серці Михайла Драгоманова буяло невичерпане джерело щиро-скрипниківської прекраснодушності, клясичного професорського катедер-ідеалізму. Лише горе тій країні, що вибере своїм політичним вождем чи пророком такого професора-ідеаліста! Бо для практичної політики нема більш небезпечних і шкідливих проводирів, ніж прекраснодушні (й простодушні) катедер-інтелігенти, які щиро й солодко намовляють матір Україну подати рученьку і серденько коханій Москві. Не дурно Гайне писав у р. 1848 з нагоди отворення франкфуртського парламенту: „Zwei und vierzig Professoren Vaterland, du bist verloren!“

4-го березня 1872 р. Драгоманов писав до Мелітона Бучинського: „чи не благословляти нам судьбу, що вона не дала нам створити „національного государства“, — а дала задержати порив к волі, правді, сімі (!) і красоті, бо здається мені государство далеко не последнее слово історії, а скоріш посліднім словом її вольний союз людей і громад для освіти і щастя! Буде мож ждати не українського Людовіка XIV, Бісмарка, а „апостола правди і науки“. ?)

До речі. п. Єфремов у своїй „Історії українського письменства“ (т. II, 151) пише: „Для України Драгоманов справді був тим „апостолом правди і науки“, що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко“.

Бідний Шевченко!

Тодіж, підчас першого перебування за кордоном, переживаючи свої настрої в стані бурхливого й чисто ліричного трансу, Драгоманов склав підчас трьохденного блукання в горах Гарцу свою „Пісню кївського славянина“ — віршований

?) Переписка з М. Бучанським, I, 1.

переказ цілого свого політичного „вірую“. Обмежимося наведенням перших трьох куплетів з цих віршованих чудацьких! думок:

„Гей! Українець просить не много: Волі для рідної мови,
 Но не лишає він до всій Руси і к всім Славянам любови.
 З північною Русью не зломим союзу: М'я з нею близнята по роду,
 Тв віки ділили і радість і горе, і вкупі вст. паєм в свободу.
 ми русян Московський, один із всіх братів Велике зложив государство,
 Несиж свою силу, де треба, на поміч, на захист усьому словянству“.⁸⁾
 і т. д.

Далі все йде в тім самім майже сервілістичнім дусі мінімалізму й угодовства. Хто хоче ближче познайомитися з цим пам'ятником занепадництва політичної думки на Україні — хай візьме до рук останній том „Наукового збірника“ укр. пед. інст. ім. Драгоманова в Празі: там аж трьох авторів розправляють про цю драгоманівську „трєдьяковщину“.

До речі, буковинський „Час“ (19. III. 1933) писав: „Учений професор Михайло Драгоманов був ціле своє життя не лише ідейним, але й політичним москвофілом. Мрії про українську державність уважав він за злочин і за дурноту, за культурну зраду. А ті, що програли війну за українську державність і опинилися на вигнанні, репрезентуючи на чужині українську державну думку, назвали Вищий Педагогічний Інститут у Празі іменем Михайла Драгоманова. Цей один факт говорить за себе цілі томи“.

Наведемо далі дещо з драгоманівського листування.

З листа Драгоманова до Навроцького: „Це писав я, як українець. А тепер буду говорити як українець і росіянин, — що не в синонімі москвина.. Коли ви почнете лаять наш уряд, скажу..., що він вас не чіпа. А коли ви усю Росію будете малювати, як „Москву“, та ще й „загребущу Москву“ — то тут уже треба прямо сказати вам, що ви не знаєте, про що говорите“... „А на ващі замітки на мою брошуру скажу: нічого вам було обіжатись словом *dialetto*, бо я ним кличу і великоруське, а не тільки малоруське наріччя... руський язик, народ (коли хочете, абстракція) у трьох видах (реальних), наріччях, племенах, народностях — великоруській, малоруській, білоруській.“⁹⁾

6 квітня 1873 Драгоманов з максимальним роздратованням пише про один уступ повісти Нечуя: „але прошу добратись логіки у словах стр. 188, де кажуть, що „Радюк скинув з себе той космополітизм, або великорушину, якою надаряє нашу молодіж великоруська гімназія, і що європейські ідеї, наука і товариство показали йому новий світ“. З приводу цих рядків Драгоманов вибухає філіпікою, нечувано навіть для цього фахового ніби то адвоката диявола-адвоката московського культурного (й політичного) престижу. Він пише: „Щож таке

⁸⁾ Переписка з Бучинським, 103; Австро-руські спомини, 84.

⁹⁾ „За сто літ“, т. I.

європейська наука, а що таке космополітизм? Або чого ж такого хоче великоруська молодіж, як не того ж що й українська, англійська, французька і т. д. Звідкіль вийшло те товариство, що показало Радюкові новий світ? Звідки він дістав Бюхнера, Фейербаха, — як не з Москви? (буквально з города Москви, де студенти літографували Бюхнера, Фейербаха, Герцена.), хто такий був редактор Колокола, як не москаль“. Ну, звичайно, за Драгомановом то молодь українська й московська, й американська і яка ще там хочете — прагне одного й того самого..

До тогож Навроцького писав Драгоманов 21.І. 1873: „Ми українці, стоїмо у других відносинах до Росії, ніж ви до поляків, а то і до усїєї Австрії. Ми у Росії усе таки дома свої.“¹⁰

Пятнадцять років по написанні цих слів Драгоманов писав до редактора офіціоза російського уряду „Новаво Времени“, Суворіна ще більш анекдотичні речі: „Я особисто завжди думав, що Малоросія відноситься до Великоросії не так, як Польща, а тим паче Чехія, але й не так, як Нижегородська губернія до московської“ (лист з дня 26 лютого 1888). Невже дійсно в голові Драгоманова стояв такий туман, що ясніше й висловитися була не сила?

В одній злісно-антиукраїнській публікації дуже влучно використовується ще один гідний Липинського „уступ“ з творів Драгоманова:

„Надто „ширим“ українцям, що в своїй сліпій ненависти до Росії уготовляють становище українців з становищем пригноблених чехів та сербів, він відповідав: „як не крути, а все таки Україна не у таких відносинах до Росії, як Чехія до Німеччини, Сербія до Туреччини.“¹¹)

Тут, у цих листах Драгоманова до Навроцького, що не речення то перлини самоцвітів: тут і визнання своєї дядушности, і заборона лаяти „наш уряд“, тут і прокляття тим, хто сміє думати, що Москва—загребуща і безліч інших справді геніяльних місць, хочби й напр. розкриття гуманної форми — космополітизм — за якою ховався Драгоманов із Сгроніном: виявляється, що друге найлення космополітизму це „великорущина“.

З листів Драгоманова до редактора „Вестника Європи“: „Я під іменем Росія розумію імперію, яка має бути союзом народів з росіянами (Руссю та русами)“. „А тимчасом тепер найзручніший час для розбиття катковщини у нас і там, і водночас для спрямовання підносячої знову голову свою гидри укра-

¹⁰) „За сто літ“, т. I.

¹¹) І. Лаппо: Происхождение укр. идеологии. Издание общ. Духовича, Ужгород, 1923 ст. 12 Для В. Липинського українці не були нацією, лише племям, яке відносилось до москалів не „як впр. Чехи до Німців“, а так „як Баврці до Прусаків“ (*Хліб Укр. кн.* Пят. Р. 1924—1925, ст. 331). Ось чому і до наших монархістів можна прикласти назву драгоманівів.

їнофільства для більш доцільного поступовання, аніж то було перед роком 1863. Зокрема корисно булоб привести до гармонії галицьке українофільство з нашим, спільним порядним людям у Росії, ліберальним напрямком. Мені інколи здається, що доля призначила мені покласти одно з каміннів для такого звязку"... „Колись, коли Червона Русь повернеться під крила рідного орла, згадають і нас із Вами“ („Со временем, кагда Чермная Русь вазвратітся пад сень раднова арла, памянут і нас с Вами“). А далі цінне признание: „Тяжко жити на світі таким бідним всеросійським патріотам на космополітичній заправі, за якого себе вважаю я, у тій літературі, де тільки й є з видатних письменників всеросійський патріот, а не централіст і сепаратист, А. Н. Пипіп"... „Неделя“ вкоротила у статті про Шевченка саме усі місця, де я доводив, що він не націонал і не сепаратист. — очевидно лише, аби не говорити про такі речі... Хай він („Вестник Європи“) виконує діло здорового „обрусіння“ галичан"...¹²⁾

Ідейний союз з російською публіцистикою для „обмосковлення Галичан"... „Нова Зоря“ не має що так повставати проти Драгоманова — вона його духовна дитина.

З листів Драгоманова до Суворіна,¹³⁾ найвизначнішого російського націоналістичного журналіста, редактора-видавця головного пресового органу російського імперіялізму — „Новаво Времени“: „Ви кажете, що між нами є точка дотику, що ми обоє любимо свою батьківщину, обоє націонали, навіть вузькі. Ви за Росію, я за Малоросію. Це і не вірно, — і не логічно. Я перш за все демократ (а тепер демократ не може не бути соціалістом). Малорос я лише по шкірі свого соціалізму... Ви помиляєтесь, кажучи, що я вузький націонал, і ненавиджу вашу батьківщину. Я навіть у Росії (XVIII—XIX ст.) визнаю своє світле — а у великоруським народі ще більше“. „А ви мені сепаратизмом, міжбратерською ворожнечою дорікаєте. Та ще російську літературу передомною вихваляєте. Таж я вам і в 1876 р говорив, що ніхто не поширив стільки російських книжок серед австрійських русинів, як саме я. (Конкуренція общ. ім. Качковского в Галичині, общ ім. Духновича й „Народно-просвітільнаму союзіві“ на Закарпатті! М. М.) А від того часу я теж не спав!... І тепер я зовсім не так сумно дивлюся на майбутнє і Малоросії і всієї Росії, як дивитеся навіть Ви. — Росія тепер зруйнована й принижена по баканській війні (1877 - 1878 та берлінським конгресі р. 1878, М. М.) Або вона сама уступить перед зовнішніми ворогами й візьметься знову за реформи, або її поб'ють на війні. Але після цієї нової поразки Росія конче візьметься за реформи, серед яких буде й обласна автономія (будь ласка не гадайте,

¹²⁾ Стасюлевіч і єво савремельнікі, т. V, 194, 203, 205, 207, 212. Час писання листів р.р. 1870--1875.

¹³⁾ „Україна“, 1927, кн. 4.

що бажаю Росії чогось на взір державних країв Австрії, чи поділу Росії на області за етнографічною мапою!) Але це буде не Катковська Росія (не наслідуюся сказати — не Ваша), а скорше моя”.

Лист має дату 26 лютого 1888 р. Огже дуже пізню, що свідчить, що російські патріотичні почування не згасали в Драгоманові до кінця життя.

Перед десятима роками підчас російсько-турецької війни він обурювався, що Суворін назвав його „противником війни“. 5 березня 1878 р. він пише Суворінові: „Я не тільки ніколи не був „противником війни“ з Туреччиною — але цілковито навідворот: і раніш виступу Вашого в „Новому Времені“, — у брошурі „Про українських козаків, татар і турок“, — і за час редагування Вами „Новаво Времені“, — у „Молві“ і в брошурах „Турки внутрішні і зовнішні“ і „Внутрішнє рабство й война за визволення“ — я висловлювався найзапеклішим ризильником війни з Туреччиною до повного зруйнування цієї держави і цілковитого звільнення всіх підбитих нею народів. Лише разом із тим я був ризильником і пвнутрішньої реформи Росії, вважаючи цю реформу конечною умовою своєчасного початку війни, успішного ведення її, радикального кінця і добрих відносин до визволених від Туреччини народів“. Отже російський патріот, ліберал і імперіяліст Драгоманов домагається реформочок — в Росії, натомість супроти Туреччини вимагає застосувати методи імперіялістичної „вайни до победнава канца“, наче який Мілюков. І це має бути „лідер українського соціалізму“, як всі його величають і — пацифіст!

Візьмемо иншу постать — постать одного з вельми визначних московських соціалістів і порівнаймо її з Драгомановом. Висновок порівняння буде не на користь „лідерові укр. соціалізму“.

Лев Тіхоміров у своїх „Спогадах“ яскраво окреслює постать колишнього вождя російського соціалізму, Плеханова: „Він носив у душі незнищимий російський патріотизм. Він вбачав у Росії велику соціалістичну країну майбутнього і нікому Росії не віддавав. Усілякі сепаратизми дослівно ненавидів. До українофільства ставився з погордою і вороже. В нім глибоко жив великоросійський унітарист та „уравнитель“. З Драгомановом він був у отвертій ворожнечі. Про Шевченка, сміючись, говорив: „Я Шевченкові ніколи не подарую, що він написав: „вмію та не хочу говорити по російському“. До Шевченка та українофілів він ставився, розуміється, з більшою ненавистю, аніж навіть, наприклад, Катков“. І от порівняти такого Плеханова, з його вогненною любовю до Росії, і Драгоманова, з його любовю до двох батьківщин: і до Росії і до України, Драгоманова з його оцим вічним і „нашим і вашим“, з його любовю до Пушкіна і Тургенєва, з його напів зневагою до Шевченка...

III. Адорація московської літератури

Професор же, хоч і гімназіяльний, Партицький замість того, щоб твори народа-вельня досліджувати, поновля (ангамосковську) чепуху Вельтмана.

*З листа Драгоманова до Павлика
5 липня 1890.*

Московську літературу Драгоманов ставив безконечно високо і не бачив (що він взагалі з рештою бачив¹⁴) її руйнуючого, обезвладнюючого духа. Дуже прикро, що в нас взагалі так незнищимо вкорінилася тенденція підносити так високо Драгоманова і зовсім ігнорувати інших діячів тієї доби, серед яких було багато осіб і визначніших і безконечно більше освічених і далеко розумніших і значно здоровіших духом, ніж цей апостол хорого москвофільства. Українські сучасники Драгоманова не поділяли зовсім його захоплення московською літературою й культурою.¹⁴) Проф. М. Кордуба пише, що „ненадто одушевлявся Антонович російською літературою та не спочував поглядам Драгоманова на її культурну місію серед галичан. В „Правді“ в 1889 р. появився його, Антоновича, „Лист подорожного“, в котрім інформує про погляди на російську літературу еспанського філософа Генеро, який в статті в „El Liberal“ з 3. та 19. XI. 1888. ставиться до сучасної російської літератури різко негативно, вважає її варварською, примітивною, здегенерованою, зазначає, що в ній відбивається хитрість і грубість народа ще примітивного, а разом утонченість, сентиментальність, скептицизм, запеклість народа вже розпустаго... У противенстві до основного характеру героїв західно-європейських літератур, діяльного та палкого, герой кожного російського твору – це деморалізуючий вплив „обломовщини“. Обломовське лінгяйство та забобонний жак є характеристичними рисами цієї літератури; всі дієві особи в російських романах це кволі та мляві, нездатні до життя істоти.. Насувається питання, чи не був цей лист відповіддю на згадану (москвофільську) агітацію Драгоманова. Сам Драгоманов м. і. признає силу Антоновича і в тім, що Антонович оперує на живому почутті „огидности до обрусенія“ (лист з 18. V. 1891)

Яскраво розповідає про негативне ставлення Антоновича до моск. культури пані Щербина: „Вихована на російській літературі, я любила її і уважала за свою рідну. „Атечественние Записки“ були мій улюблений журнал і визнаючи їх неуважність до України, я вибачала їм цю хибу за богато иншого.

¹⁴) „Україна“, 1928, кн. 5.

А тому звістка про заборону „А.З.“ обурила й засмутила мене глибоко. Як раз того дня, коли я дізналась про цю подію, я зустріла Антоновича на велелюдному вечері у Лисенка. Було гучно, весело і мабуть мій сумний вигляд контрастував з загальним настроєм, бо Антонович спитав мене, що мене засмутило. Я горячо розказала про своє обурення і про свій жаль з приводу припинення „А.З.“ Він уважно вислухав мене і хитро всміхнувшись, сказав: „знаєте, мені уявляється, начеб наша українська дівчина розповідала мені, що вона дуже любила москаля, і що його на війні вбито. Мені її сердешно дуже жалко, а москаля аж нічого сінько..., що вплив російської культури на Українців занадто великий і тому шкідливий. Як українці будуть завоювати загальнолюдські ідеї й вищу культуру з творів західньо-європейськими, чужеземними мовами, то вони не будуть так легко утрачати свою рідну мову; вони будуть намагатись висловлювати ці ідеї своєю мовою і цим сприятимуть її розвитку і розвитку української літератури й культури. Нехай молодь вчиться чужоземних мов, читає багатшу на ідеї західньо-європейську літературу — це буде корисніше для неї, ніж вплив російської літератури“.¹⁵⁾

Навіть самим російським літератам російська література не видавалася таким велитенським явищем, як її уявляв собі Драгоманов. Рік по смерті Драгоманова (1896) писав Чехов до драгоманівського приятеля Суворіна: „Скажіть по щиро, сти, хто з моїх ровесників, себ-то людей у віці 30—45 років подарував світові бодай одну краплину алькоголю. Хіба Короленко, Надсон і всі сучасні драматурги не лімонад? Хіба образи Реліна чи Шішкіна завертали вам голову? Наука й техніка переживають тепер великі часи, для нзшогож брата ці часи крихкі, кислі й нудні, самі ми кислі й нудні. і не добачає цього лише Стасоф, якому природа дала незвичайну здібність п'яніти, навіть від поміїв“.¹⁶⁾

Крім Стасова, ще й Драгоманов мав цю незвичайну здібність п'яніти від поміїв російської літератури, і дивну претенсію й нахил — і інших, найбільше Галичан, цими поміями частувати. Родовитому москалеві Розанову (в „Апокаліпсі наш-доби“) Росія видається фальшивим генералом, над яким фальшивий піп править панахиду. Щож до Драгомановом так щиро вихвалюваної російської літератури, то Розанов вважає, що „з боку змісту література російська є така мерзота, така мерзота безсоромности й нахабства, як жадна инша література. Власне нема найменшого сумніву, що Росію вбила література. Чому ми „зайві?“ Таж давно ми писали в „золотій нашій літературі“: „Денник зайвої людини“, „Записки зайвих людей“. Поляк Сенковскій (Барон Брамбеус), що був найвидатнішим

¹⁵⁾ С. Е Щербина. „Україна“, 1928, кн 5.

¹⁶⁾ „Воля Росції“, 1929, VII.

російським журналістом першої половини XIX. ст. любив такі висловлюватися: „російська література нікчемна не оригінальна, без порівняння бідніша від турецької по силі фантазії і польоту думок.. Російська мова сама по собі мізерна, по жебрацькому вбога й груба. Нечиста сила занесла мене до цієї літератури.“¹⁷⁾

Українець Квітка-Основьяненко писав 28. XII. 1841. до Краєвського: „Дайте нашим юнакам помужніти, оперитися, себ то познайомитися з пером, вони доведуть і ствердять, що велико-російська мова є лише говірка кількох губерній, дитина, і то не старша, нашої мови, старшого відгалуження основної словянської. І як візьмуться хлопята щипати й витягати з нього все наше корінне, відібране, тоді й самий резний оборонець російської мови, замовкне й визнає свої колишні помилки. Мови російської справжньої, нема у вітальнях, книжках, нема й у журналах російських. Напишіть статтю без чужоземного слова, без чужоземних фігур та зворотів? Неможливо: а на нашій мові все це можливо і чисто й гладко і неможливе до досконалої передачі ні на яку мову. Ог так то“.¹⁸⁾ Який різкий підупад почуття української національної гідності від р. 1841, коли Квітка писав цього листа і р. 1886, коли Драгоманов складав свої нижче наведені знамениті три пакти про московську вищість і українську беззастережну покору!

У Переписці Др-ва з Окуневським (ст. 66) можете знайти таку проречисту драгоманівську програму, датовану кінцем 1886. року: 1) „Ми стоїмо за розвій нашої — малоруської чи української національності. літературний (і політичний?), — але не маємо нічого проти великоруської, з котрою так тісно звязані східні частини нашого народу й котру ми вважаємо за одну з найближчих до нас славянських національностей.

2) літературу великоруську, — як більше тепер розвитку, ніж нашу, дякуючи сприяючим обставинам, — ми поважаємо й радо змагаємося, щоб присвоїти й нашій громаді осередок й напрямок (демократично реалістичний) її ліпшої прогресивної частини;

3) Обсуждаючи стан Росії, ми виступаємо тільки проти політики теперішнього російського правительства, — котре не тільки спиня зріст нашого народу й національності, а й других, починаючи з самої великоруської — ми вважаємо цю політику згубною для всього славянства“.

Все характеристичне у цьому документі, все до найменшої риски — включно до того, що політичний розвій стоїть під знаком запитання і в дужках.

¹⁷⁾ П. Бикоф. Сілуети прошлово, 1930.

¹⁸⁾ „Література“, вб I, К. 1928.

III. „Наукове“ трактування русифікації.

Фр. Нідше надзвичайно влучно каже: Нарід гине, коли він свій обов'язок заміняє на поняття обов'язку взагалі. Ніщо не приводить до глибшої й основнішої руйни, як кожний „неособовий“ обов'язок, як кожна жертва перед молохом абстракції.¹⁹⁾ Так само згине нарід, який своєю недолю, своєю лихою замінить на поняття недолі, лиха взагалі. Але саме це й зробив Драгоманов з такою тяжкою бідою, як „обрусеніє“, обмосковлення. Він замінив конкретну історичну „русифікацію“ абстрактною уявою про денационалізацію взагалі, і одразу ж винайшов, що тут нічого особливого, ненормального немає. Це є й деінде, отже і в нас має чи може бути. Ясно, що цим Драгоманов знищив усяку можливість героїзму й патосу в визвольній боротьбі.

В листі до Павлика з 16 лютого 1890 Драгоманов писав: „...в моїй замітці був м. и. історичний зарис систем таких, як „обрусеніє“ не тільки в Росії, а й у Західній Європі, звідки Росія й узяла цю систему. Найбільше я зупинився на Франції, котра єсть починщик і вчитель усякого централізму для континентальної Європи і показав, що система державної, примусової національності, почата Рішеле і Людовіком XIV, була вкінці вироблена якобінською республікою, од котрої перейшла до Прусаків, а далі і до Росії. А дурень Кониський толкує про московську вдачу“. Отже, Кониський дурень, бо сміє зачіпати такі недоторкальні драгоманівські святощі, як московська вдача. Але дуже прикро, що такий великий і такий розумний Драгоманов так недоладно, так неадарно починає „обрусеніє“ від Рішеле. Мігби почати й не з того кінця, а саме не з французького, а з тогож таки московського: Москва від давніх віків і до нині практикувала й практикує „обрусеніє“ в найбільш радикальних формах (хочби й „українізації“ України). Населення здобутих країн—Новгорода, Пскова, ханства казанського, Черемісії, Мордви, Башкірії—Москва (як тепер—Україну) руйнувала економічно, винищувала зброєю, нарешті просто „виводила“ всіх мешканців завойованих країн геть на край світу. Цим м. и. пояснюється і цілковитий занепад відмирання республіканських традицій Великого Новгороду, і ті мізерні етнографічні островки, які ще полишалися від преріжних угрофінських племен на Волзі і на Уралі.

От де дійсно був простір для студій над „обрусенієм“! Натомість Драгоманов, як фаховий адвокат диявола—Москви—зручним тріком звалює всю справу на Рішеле, який винайшов „обрусеніє“, і на прусаків, які імпортували цей французький винахід до Москви! На самих очах Драгоманова, бо в 50—70-тих роках XIX ст. Москва примусила кримських татар, черкесів та лезгінів масово покидати свої країни. Але ці факти в очах прославленого стількома панегіристами історика не знай-

¹⁹⁾ Антихрист, §§ 6 та 11.

шли жадного зрозуміння. Віковічні методи московського „обрусенія“ тепер так широко на наших очах практикуються на Україні. Але тихо! Який там дурень сміє торочити про московську вдачу?

Взагалі в суперечці Драгоманова з Кониським, забудим та знеславленням — українська правда була безперечно на стороні Кониського. Досить порівняти хочби такі два листи: Драгоманов до Кониського: „Про „націоналізм“ я не знаю вже, що мені казати. Колиб мені хто небудь сказав, щож таке націоналізм? Антропометрію я давно знаю, між іншим і те, що вона вже на моїх очах мабуть чи не 7 раз попереคลาสувала раси. Так само антропометрія ще мало каже культурному історикові, не кажу вже про політика. Мову я теж бачу, — хоч і мова нічого сама по собі не рішає. От я й поклав собі у політиці стояти за громадську і кравву самоуправу, а там хай наповняє ті рямки, яка там живе раса, якою хоче мовою, а в культурі стояти за певні ідеї, якоюб мовою вони не викладались; звісно, яб хотів щоб ті ідеї викладались так, щоб ішли найглибше, і для того, щоб викладались на мовах найпростіших, народніх. Але тут моєму народовству, націоналізму, коли хочете, й кінець. Націоналізмуж, як чогось такого, що існує само по собі, — яніколи ніде не міг піяти. — а я, я не хвастаючись, скажу, що перечитав усе важніше, що про це написано германцями, романцями і слязянами“ (25. XII. 1888).

Мову, отже, Драгоманов бачив, і тому ще її визнавав, а націоналізму — „не міг спіймати“, бо ніде його не бачив. Бо річей, які не дається ні зміряти, ні зважити — цей типовий і тупий учень матеріалістичного XIX віку — не завважував і не визнавав.

Кониський до Драгоманова (в 1893 р.): „1) У справі релігії — я завжди був поклонником повної свободи совісти, бачив, що в Галичині доволі клерикалізму, але тямив, що вікових обставин не можна знівечити за рік. 2) В сфері соціально-економічній ще тоді, як Ви сиділи на лавці в школі, я не згірш Вашого — тямив ненормальність устрою... 3) В сфері політики і відносин міжнародніх я кажу: ...Україна-Русь однаково з усіма народами має право уладнатись по своїй уподобі. А Ви зараз гукаєте, що це сепаратизм! Я хочу справді сепаратизму від неволі, від злиднів, від темноти і кнута. Я ворог в сякого неволення людей, тим то й гидую і всяким „обрусенієм“ і уважаю, що націоналізм — єдинопевний ґрунт, де може зрости і пишатись усе те, що зоветься щастем людей; націоналізм єсть ґрунт, де можливе — усяке „обєдиненіє“, зрощене і випещене волею, гуманізмом, світом і загальним добробутом людей. 4) Російську літературу, звісно, поступову частину її, уважаю потрібною для тих українців, що не можуть користуватись з другої якої, але не могу признати її рідною і боготворити так, як Ви сього хочете. 5) На сущу нині школу на Україні — я дивлюсь як на жерело формальної освіти і дій-

сної деморалізації. Вважаю неминуче потрібним, щоб в школі взагалі панувала наша мова, але не думаю, щоб одною мовою можна запобігти лиха. Єдиною спасенною стежкою я вважав і вважаю за всього вимовленого вгорі освіту і виховання маси і інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму поруч з цим поліпшення економічного побиту маси. Але не по шаблону французького демократизму... б) Народню партію в Галичині я не вважав непогрішимою, а ватажків її „совершенством“. Треба бути великим маніяком, щоби себе або кого іншого з людей вважати за „совершенство“.²⁰⁾

Один з беззастережних прихильників Драгоманова Б. Кістяківський (Хатченко) м. и. дуже влучно розкриває поверховність і легковажність поглядів Драгоманова на обмосковлення України: „Що торкається значіння русифікації України, то Драгоманов доводить, що русифікація зрештою є безсилою в боротьбі з українською національною культурою. Він запевняє, що „широ-науковий широкий погляд на історію України мусівби показати нашому суспільству й чужинцям, як українські національно-обласні завдання неминуче здійснювалися навіть ворожими нам урядами і як поступ цивілізації на Україні навіть у чужій їй формі приводить до того, щоби підготувати ґрунт для свідомого українства“. На доказ свого твердження Драгоманов вказує серед інших фактів зокрема на заснування трьох університетів на Україні...²¹⁾

І навіть найвний, безконечно довірливий і відданий пам'яті свого учителя Богд. Кістяківський, навівчи цитату з драгоманівської біблії, зауважує, що, проте, зайвий оптимізм в оцінці таких явищ, як „русифікація“, може бути небезпечним. А він дійсно таки був небезпечний, цей вічний драгоманівський оптимізм до всього, що йшло з Москви, цей злочинний, і стокрот зайвий, заколисуючий і розслабляючий москофільський оптимізм. Цей „оптимізм“ допроваджував Драгоманова до переляку, коли він думав не про теплярне, а про дійсне українство.

Почуття глибокої тривоги огортало його, коли він раптом припускав можливість реального повстання української державности. Вчитайтесь-но, в такі стурбовані рядки, на загал дуже флегматичних „Чудацьких думок“:

„Наше національство зовсім не таке уже мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, жидів і подумайте, щоб сталось з тими сусідами нашими на Україні, колиб удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Якеб вони їм „обукраїнене“ приписали. А покищо, таке людоненависне національство шкодить тим, що будить до нас ворожі почуття й у наших сусідів. Наука, правда, ніколи не шкодить, а тільки поможе. Навіщо ми будемо вмешувати свою силу в боротьбі за волю нашої нації, опираючись на науку застарілу, хибну, коли ми можемо власне

²⁰⁾ ІО. VІ. 1893, „За сто літ“, зб. VІ.

²¹⁾ „Укр. Жизнь“. 1912, VІ, 28.

опиратись на нову—вірнішу. Тепер-же всяка боротьба проміж людьми опирається на науку".²²⁾ Вічні вклякання перед „наукою“!

Він взагалі нехтував націоналізмом. „Народність у моїх очах — писав він до Бучинського — має силу тільки, коли вона не противорічить свободі того і другого (розуму і індивідуума), помагає розвою обох... Сама по собі народність у очах російської просвіщенної громади має найменшу цінну, а першу мають ідеї і питання культурні і соціалні, которими міряють у нас і силу розличних національних напрямків".²³⁾ На думку Драгоманова українська мова потрібна покищо тільки на те, щоби при її помочі дібратися до мужика; писати нею наукові праці тепер не тільки неможливо, але й не бажано.²⁴⁾ Взагалі вважає за шкідливе підносити політичний бік українського питання, тим більше, що окремішність української нації це справа дуже непевна і неясна". „Ми у Росії — писав Драгоманов — повернули увесь вопрос на научну дорогу і художественну, пользуючися тим, що усі говорять про „Русь“, „руський“, про „народність“ — ми кажемо: і ми Русь, руські — хочемо виложить научно нашу народню історію, мову, розробити нашу народню поезію. А які ми руські — чи ми разновидність обшого, чи окреме зовсім — цього, правду сказати, гарно ніхто не знає".²⁵⁾ Він осуджує галицькі часописи Мету і Правду за їхню безпереривну боротьбу з москвофільством, негодує на визивання москвофілів „ренегатами“, бо „кожний“ вольний сознавати себе, до якої він народности належить, чи його народність самостійна, чи ні — аби він тільки проводив свої ідеї чесно".²⁶⁾

Одним словом — засада мімікрії, засада — „удавати, що нас нема“ в надії, що жадне око не зауважить і не ростопче чиясь нога — така ідеологія радикально-соціалістичного апостола — М. Драгоманова. А на кінці — виправдання ренегатства...

V. Буння мрій — перед катастрофою

Ліберальну, але угодовську лінію з притиском на користь українського руху для добра Росії, на користь його навіть для уряду, проводив свого часу Драгоманов.

(Копержинський „Україна“, 1930, кн. 3).

Незвичайно вороже настроений у відношенні до українського націоналізму, Драгоманов незмінно плакає натомісць оптимістичні, ідилічні погляди на майбутнє російських державних і суспільних відносин. Зокремаж 70-ті роки є добою най-

²²⁾ „Чуд. думки“, 1915, 20.

²³⁾ Драгоманів до Бучинського, 23 серпня 1872. Переп., I, 153.

²⁴⁾ Лист до Бучинського, 31 серпня 1871. Там же, 13—13.

²⁵⁾ Лист до Бучинського, 26 листопада 1871. Там же, 61—62.

²⁶⁾ З „Крляки Драгоманова“ на I-ше часло львівської „Правди“ за рік 1874. (Див. М. Кордуба: Звявки В. Антоновича в Галиччино. „Україна“, 1928, кн. 5. стр. 61—62).

яскравішого буяння ексцентричних драгоманівських надій на те, що от-от надійде lux ex Moscovia.

1 жовтня р. 1874 Драгоманов писав Ор. Міллерові про свої ж власні фантастичні мрії, з якими він, на жаль, заводив не лише себе, других, завів нарешті цілу Україну: „Я пам'ятаю, як весело я... віддався мріям про те, що зїзд поведе за собою наближення південних і північних літератів на нових підставах солідарного нового руссофільського й слов'янофільського напрямку... Саме Київ довго впливає і в Україні і в Галичині в тім напрямку, щоби малоросійський рух прибрав найбільш народний а не націоналістичний характер, найбільш загальноросійський і загальнослов'янський, найменш сепаратистичний. Настанеж колись час, коли й буде ясно, що пліткарі кидали брудом саме в общероссів“. Зїзд про який мова в цім листі — археологічний зїзд 1874 р. у Києві. У світлі тепер вже відомих документів цей зїзд був для російського уряду упіменням про зріст української небезпеки, бо „практиковане в Драгоманова уживання терміну „русский“ у поширеному значінні й запевнення, що „русский“ народ є і повинен бути єдиним, відхрещування від сепаратизму — все це не могло затушувати дійсних стремлень українства до гегемонії у всіх ділянках життя“. (Укр. 1930, 34).

Але Драгоманов нічого того не бачить: він щиросердно не помічає, що в Росії вже давно минула доба великих реформ, що давно запанувала реакція... Часом лише настроїв Драгоманова псується і тоді... тинь Мазепа притьмарює безхмарне драгоманівське небо. Неначе й полтавської вікторії не було чи бій полтавський ще тріває... привид гетьмана України, виклятого Московю, неначе загрожує самому Драгоманову і цілій його акції творення „нового солідарного руссофільського напрямку“. 19 листопада 1874 Драгоманов роздратовано пише до тогож Міллера: „Рішуче Мазепа стає керуючою особою й загрожує направити Палія у друге заслання“. (Копержинський: Гром. такт. Драг. в 70 рр. Укр. 1930, 3—4 ст. 52).

Взагалі після цього київського археологічного зїзду 1874 року у Драгоманова до такої міри кружилася голова ріурюених і ніби дуже далекосяглих успіхів, що він пише всім, всім, всім — і до Галичини, і до Фльборенції своїм у приятелів де-Губернатисові про те, як то хороше було, яка то згода в семействі панувала на тому зїді між українцями й москалями. Драгоманов писав: „При цій нагоді піднято знову питання про корисність української літератури та про її помиримість із патріотизмом усеруським. Приятелі народнього українського генія тай української літератури доказали, що їх місцевий патріотизм не має в собі нічого політичного, вузького та ретроградного, як патріотизм козакофільський, не суперечить патріотизмові всеруському, так само як патріотизм сицилійський не лише не суперечить патріотизмові італійському та літературі італійській, але й дає йому живий і міцний ґрунт... на-

віть самі Великоруси, як Міллер, Суворін боронили лояльність місцевого українського патріотизму та української літератури далеко горячіше, ніж самі Українці". Далі, згадавши антиукраїнські напади російської преси, консервативного „Кієвлянина“ й ліберального „Голоса“, Драгоманов з виглядом клясичного й непоправного Манілова пише: „...нема лиха без добра і полеміка, розказана нами лишиться мабуть останньою іскрою дневникарської фразеології „про український сепаратизм“, яка наробила стільки шкоди розвоєві національному і простонародньому руському та славяноруському останніми роками, позбавляючи національне почуття південно-західної Росії її натурального ґрунту, здержуючи розвій популярної літератури та лякаючи богатьох патріотів малих земель слов'янського світа страхопудом централізму русько-московського, який вороги Росії збільшили понад міру“.²⁷⁾ Такі веселі речі подавав Драгоманов до відома Європи, але ще кращі писав він до Галичини, приписуючи свої власні москвофільські настрої всім українським учасникам зїзду.

„Уже по цьому одному треба сказати спаси-біг „Кієвляніну“, котрий прислуживсь тому, щоб пропав у Росії фантом „українського сепаратизму“, не тільки політичного, але й культурного. В недавній полеміці київські українофіли доказали, що вони... і не думають про гетьманщину, козакофільство і т. д., — що вони не відрікаються від руського брацтва з Великоросами, але що вважають російську літературу рідною й собі, і думають розвивати свою народню літературу не в ущерб російській, не проти її, а в гармонії з нею, маючи надію, що така малоруська література буде в пригоді не тільки Малорусу, але й усій Росії, котра вже навчилась цінити Шевченка, М. Вовчка й ін. А той факт, що в недавній полеміці Великоруси (п. Міллер, котрого можна вважати слав'янофілом, п. Суворін, редакція „Неделі“) виступали навіть енергічніше від самих Українців, показує, що це руське брацтво й спільність чесних і освічених людей на півдні і півночі Росії не є химерою, але міцним фактом, результатом російсько-європейської культури ХІХ в., виробленої в купі Українцями й Великорусами“.²⁸⁾

Словом, якаж то роскіш, якеж то свято для душі навіть згадувати про те, як то чудесно сиділося при однім столі і до того у такім дорогім, вимріянім товаристві „ргзуюасіот-мосkali“. В цьому без усякого сумніву є багатві від справ жньої психопатології: зверніть увагу на те, як на нашихочах стільки випробованих драгоманівців пнеться й рветься (аж шкіра на них бідолашних репається!) засісти до одного столу звідвічним ворогом України: Тут вам і Панейко з Томашівським, що так успішно і самі пхалися і на жаль ще й других

²⁷⁾ Rivista Europea, 1875, січень.

²⁸⁾ Львівська „Правда“, 1874, ч. 19.

пхнули до одного столу (чи навіть під один стіл) з Денікіном, тут і Липинський і Д. Дорошенко з їх вічними мріями про чорну каву з російськими монархістами, тут і Шаповал у братніх обіймах Вітенькі Чернова, і Могілянський з Моркотуном на авдієнції у Врангеля і Ісааки Мазепи і паки і паки Панаси Феденки з Абрамовичем та Даном.

Але вернімось від драгоманенят до священних писань самого великого вождя. Отже демонструємо Європі і Галичині „міцні факти руського брацтва“, не химери, о, ні! (Та щоб ми, позитивісти, реалісти, взагалі освічені поступово, науково та ще й критично думаючі люде — і химери! Ні, ні, ми лише фактами, міцними фактами!). А в основі цих міцних фактів, як запорука на всі прийдешні віки, два імени: Орест Міллер та Суворін. Що до першого — дамо вже краще слово самому великому шефові, який вже 15 листопада 1876 писав Суворіну: „Орест Міллер, на якого я було покладав надії, як на зерно нової слов'янофільської партії і звичайно даремно“! Отже ледві минуло два роки від воістину телячих археологічних захоплень року 1874, як надії на Міллера, цю остою прийдешніх віків, ліквідовані. А Суворін, другий міцний факт україно-московського „любібось“? Суворін тогож таки 1876 року заложив величезну російську газету „Новоє Время“, що аж до 1917 року невпинно, майже з числа в число провадила широку й гучну антиукраїнську кампанію, безнастанно кличучи російський уряд до боротьби з українською небезпекою.

Якжеж легко кришаться всі ті вславлені драгоманівські міцні факти! Лише дуже прикро, що в нас було аж заобогато твердолобо віруючих у міцність драгоманівських фактів.

Тактика Драгоманова потерпіла явний крах: той самий зїзд, якого одним з ініціаторів він був, на який він покладав стільки надій, що він от-от розпічне „нову еру“, дійсно був передвступом до „нової ери“ — лише не такої, якої сподівався нічим реальним необґрунтований оптимізм Драгоманова. Дослідник громадсько політичної тактики Драгоманова тих років, Копержинський пише: „Громадсько-політична тактика Драгоманова, орієнтація його на ліберальне буржуазне російське суспільство потерпіла цілковитий крах. Емський акт²⁹⁾ 1876 року показав, які марні були надії Драгоманова й українського суспільства на роботу в легальних рямцях на допомогу російських лібералів“.

Драгоманов, був непоправний у своїм оптимізмі. Навіть перед своїм відїздом на еміграцію він зовсім не догадувався, що починається трагедія в його особистім, нарешті, житті. Він

²⁹⁾ Емський акт від міста Емс, де року 1876 Александр II віддав таємний „указ“ про заброну українського друкованого слова.

повний рожевих мрій про скорий поворот, швидкі зміни в російській політиці. Старому Житецькому, в якого він був напередодні виїзду з Києва — назавжди, доводилося розвіювати ці рожеві перспективи: „Батько неймовірно ставився до мрій про швидкі зміни в стані урядування російською державсю, попереджав і стримував ентузіастичні думки Драгоманова про можливість для нього хутко повернутися на Україну, щоб у нових умовах життя продовжувати працю, яку він їхав розпочинати і лагодити у вільному краю Європи“³⁰) Надзвичайно цікаво також і те, що, як розповідає Єфремов³¹). Драгоманов, жартома часто казав Франкові, що тому доведеться бідувати аж настане в Росії конституція і він, Драгоманов, стане куратором київської шкільної округи. Хай жарт, але дуже показовий для світовідчування Драгоманова, що все вперто вірив, що запанує ідилія в Росії і він ідилічно кінчатиме свої дні київським куратором.

Причиною цього органічного невміння відчувати трагедію, причиною цього ідилічного світовідчування була без сумніву англоманія Драгоманова. Він любив говорити, як у своїх спогадах розповідає його донька Лідія: „Батько мій... її (Англії) поступову еволюцію уважав більш доцільною, ніж перевероти у Франції. Він був еволюціоніст у душі“³²). Російські ліберали, зауважує Федотоф³³) вбачали свій ідеал в англійській конституції, забуваючи на століття революцій, страчення Карла II, страшний досвід тисячлітньої історії, що кінчалася ідилічно співпрацею монархії, аристократії і демократії“. Такими самими ідилічними „англійськими нормами міряв Драгоманов і відносини України до Росії, які здається, цілковито виключають можливість ідиліч них настроїв.

Але ані роки вимушеного вигнання, ані всі дальші події, в навіть й Емський указ, — ніщо не зворушує Драгоманова в його ідилічній замку мрій і рожевих уяв. Все скінчиться ідилією. може навіть кураторією! В „Jahrb. f. Sozialwiss. u. Sozialpolitik“ за р. 1880, полемізуючи з Лавровом і навіть сконстатувавши, що російський революційний рух має йти шляхами централістичного яacobінізму, Драгоманов пише: „Але по свому центробіжному періоді, напевно настане період органічного об'єднання, себто федералізму. Коли нарешті наступить сей федеративний період, особливо коли сусіди Українців переймуться федеративними ідеями, тоді напевно ніхто не буде більш енергичним співчленом федерації всіх соціалістичних груп Росії і пограничних з нею країн, як українські соціялісти“.

Аж незадовго перед смертю Драгоманов інстинктивно й неясно інколи відчував, що може він не робив, що треба, не

³⁰) І г н. Ж и т е ц ь к и й. Останній виїзд Драгоманова за кордон: Україна 1926. кн. 2-3.

³¹) Література, зб. 1.

³²) „Н Укр.“, 1922, 13—15

³³) „Было і будет“, 53

спасеними шляхами від своєї отару... В однім пізнім листі до Павлика він пише, що мабуть його політична діяльність була помилкова, хибна й непотрібна. Один з його вірних прихильників К. Гронковський у своїй передмові до драгоманівської біографії Бакуніна (Казань, 1905) пише: „свої лекції про розвиток англійського парламентаризму (незадовго перед смертю) Драгоманів закінчив такими словами: „Панове! Китайці і слов'янські народи численні, але майбутнє належить англійцям, бо воно залежить від вдачі народа“. І при цьому очі його наповнилися слізьми“.

Пізні, даремні жалі, Михайле Петровичу! „Чудацькі думки“ й інші безсмертні і так високо, нажаль, цінені твори невтомного борця проти українського націоналізму і проповідника безнастанної адорації Маніловщини й Обломовщини, позбавили українську провідну верству решток волі і сили вдачі.

VI. „Вільна Спілка“: Мих. Петрович Драгоманов, Павел Петрович Шувалов і ін.

1-го березня ст. ст. 1881. р. революціонери вбили московського царя Олександра II. „Патріотичне почуття, глибоко вражене злочиною 1. березня, викликало думку громадської охорони імператора. Імператор (Олександр III), з огляду на загальну зневіру в поліцію, не зважав потрібним припинити цей вислів дбайливості щироприхильних йому вірнопідданих, хоч зрозуміло, що, в засаді, всілякі приватні товариства з такими завданнями утворюють формальне порушення правильного ходу державного життя. Але в березні р. 1881 не можна було бути занадто суворим щодо формального порядку. От до цього товариства й постановили вступити деякі члени Земського Союзу з метою поволі проводити ідею федеративного конституціоналізму у вищих і навіть придворних кругах“, пише колишній терорист Тіхоміров⁸⁴⁾.

Тіхоміров тут користується словами одного документу тієї доби: ...„Вплив на правлячих осіб у зазначенім напрямку перебрала на себе невелика кількість пропагандистів, приналежних до так званого вищого суспільства і яка має, через своє становище, можливість поволі проводити ідеї федеративного конституціоналізму у вищих і навіть придворних сферах. Ця група... має на меті довести відданість конституційному монархічному принципіві і навіть охочість боронити особу монарха від злочинних замахів“.⁸⁵⁾

„Громадську охорону імператора“ перебрав на себе гурт людей, серед яких було чимало осіб на високім урядовім становищі: Воронцов — міністер двора, Ігнатев — що за два місяці став міністром внутрішніх справ і багато інших. Вітте у своїх спогадах рішуче приписує собі винахід ідеї „громадської обо-

⁸⁴⁾ „Конституціоналісти в епоху 1881 г.“, 2 вид. М. 1895.

⁸⁵⁾ Записка о противопр. общ. не столь вредных, Общев Делю. 1883.

рони", проте треба гадати, що ця ідея мала повстати серед тодішніх бюрократичних російських верхів цілком спонтанно — на ґрунті явної неспроможности тодішньої російської жандармерії. Ролю першої скрипки, ініціатора й інспіратора в цій „громадській охороні", що в залежності від обставин називала себе то „священною дружиною", то „добровільною охороною", то „мужніми добровольцями", то „земською лігою", то навіть „земським союзом" відігравав безперечно гр. Павел Петрович Шувалов. Слід припустити, що видатнішу ролю в цій — складній і повній містифікацій і переодягань — грі відігравав також і гр. Ігнатев, довголітній московський посол у Царгороді, за нахил до інтриг прозваний турками „Ментір-паіою" (від французького mentir брехати), наочний свідок і учасник подій доби короткотривалого турецького парламентаризму (1876-77), великий словянофіл, навіть панславист, один з головних аранжерів т. зв. „війни за визволення славян". Постаць, що богатьома рисами — словянофільством, співчуттям ідеї поширення прав земського самоврядування, конституціоналізмом дуже близько споріднена з Драгомановом чи, коли хочете, з одним із облич останнього. Один із перших дослідників містифікацій „Священної Дружини" писав: „коли Ігнатев став міністром внутрішніх справ, він, за порадою колишнього паризького префекта. Андріє, „послав рій своїх агентів у Швайцарію, де один з них став видавати газету, що обстоювала певне поширення земського самоврядування. Головною завданням полягало в боротьбі з революціонерами і в гуртуванні навколо нього усіх емігрантів, що ставалися негативно до терору. То був, звичайно, спосіб посяяти незгоду, ворожечу" (Крапоткін: Записки революціонера) Крапоткін не називає у цих рядках ані газети, за яку говорить, ані імени „агента" Ігнатєва, що цю газету видавав, але для кожного, знаючого зі справою, цілковито ясно, що мова йде саме за „Вольное Слово" та за Мальшинського. (Богучарській: Из. ист. полит. борьбы 70-х г.г. с. 419)

Мальшинський, так само як і Шувалов, доктор прав гайдельберзького університету, за молодих літ бакуніст, потім легальний і навіть реакційний російський публіцист, ще до виїзду до Женєви складав за матеріялами жандармського архіву історію революційного руху. По виїзді з Женєви був видавцем ультра-реакційних провінціяльних часописів у Росії. „Вольное Слово" видавав і редагував (при тіснім співробітництві Драгоманова) спочатку Мальшинський. Від 1. січня 1883. Др-в став і офіційним редактором газети про що була мова в ч. 52... Гроші з Росії Др-в став одержувати на своє власне імя, і відбулося у нього особисте побачення з одним приїздом з Росії „антихристом", — мабуть гр. Шуваловом (Заславській, Білоє, 26). Лише Крапоткін помиляється, що Мальшинського послав Ігнатєв, як міністр внутрішніх справ. Місія відбулася, мабуть, з відома Ігнатєва, — це так, але справа всеж була значно склад-

ніша, і тут була рука цілої „незалежної від уряду організації“.⁸⁶⁾

В листі на жаль лише фрагментарично надрукованім у „Житті і Слові“ (1896, т V, 338) до Юл. Яворського, значного галицького москвофіла, Драгоманов доводить, що „як бачите, про стосунки Ігнатєва до „Вольного Слова“ нема що говорити“. Але, як ми бачимо при сучаснім стані відомостей про джерела натхнення „Вольного Слова“, заява Драгоманова Яворському зовсім не відповідає правдивому станові. Ігнатєв був шефом, покровителем і співучасником усіх підприємств Шувалова, взагалі ціла акція Шувалова була можлива лише завдяки тому, що його одіюдець Ігнатєв був міністром внутрішніх справ і шефом корпусу жандармів. Як Ігнатєв покривав акцію Шувалова, видно хочби й з таких слів одного документу тієї доби: „зарахування Земського Союзу, згідно з таємним обіжником п. Мін. Вн. спр. з 15. січня 1882 р., до категорії протиурядових товариств не так шкідливих і підпорядкування дальших дослідів у цій справі особливим правилам, позбавляє це доходження допомоги виконавчих поліційних органів, без співучасті яких навряд чи можна буде висвітлити з належною ясністю всі відносини й розгалуження цього товариства“. (За піска о протівоправительственных обществах не столь вредных) Можна собі уявити, з якою міною Ігнатєв приймав від своїх підлеглих звіти про спостереження над діяльністю змовників, до яких він і сам належав, про що знав лише сам Олександр III, за згодою якого всі ці містифікації відбувалися.

Один із документів доби зясовує цю справу щодо одного принаймні посланця. Був це Крапівін.

Крапівін (псевдонім) вирушив до Женєви, де пощастило наязвати зносини з перебуваючим там емігрантом, кол професором київського університету, Драгомановим, українофілом, поміркованим революціонером і за свідоцтвом імя шифром „людиною не лише широкого розуму й освіти, але цілком цивілізованою і до тонкості сумлінною“. Результатом цих зносин була постанова, ухвалена обома сторонами, видавати під неявним керівництвом Драгоманова тижневу газету „Вольное Слово“, програму якої представляється компромісом між програмою „Земського Союзу“ і політичними переконаннями Др—ова. При цьому гідне уваги що газета почала виходити перед остаточним заключенням компромісу, як тільки пощастило встановити згоду щодо трьох пунктів: 1) протиділання терорів і пропаганда на користь чистоти політичних звичаїв, 2) заміна губерній на області і 3) викреслення з передових статтів „В. Сл.“ соціялістичних доктрин. Згода по решті пунктів відбулася не раніше грудня 1881“.⁸⁷⁾

Крапівін—скоріше всього Др. Нивинський. „Коли Нивин-

⁸⁶⁾ Богучарській, Из ист. полит. борьбы 70-х и 80-х г.г. XIX в. М., 1912, ст. 419.

⁸⁷⁾ Зап'іска о протівоправительственных обществах не столь вредных, Общев Дело, 1883, ч. 54; Билое, 1906, квітень; Богуч. 393—95.

ський прибув закордон для переговорів з народовольцями від імени „Земської Ліги“, то він з'явився перш за все до Драгоманова, який негайно викликав з Парижа телеграмою Дебогорія („в дуже важливій справі“, як про це розповідає у своїх спогадах сам Дебогорій) і доручив йому відвезти Нивинського на побачення з Лавровом, що Дебогорій і виконав. Так міг чинити Драгоманов лише при умові, що Нивинський має солідні рекомендації. Від кого? Драгоманов був знакомий з Шуваловом особисто, — це нам певно відомо, але де й коли це знакомство завязалося, ми на жаль не знаємо“. (Богуч, 427).

„Боротьба з терором об'єднувала, без сумніву, всіх дружинників, але потім почалися гострі суперечки. Тоді, як кн. Щербатов чи сенатор Шульц бачили в цій організації виключно засіб для „викорінення кирині“, інші і поміж ними зокрема гр. П. П. Шувалов, честолюбно мріяли при допомозі організації не лише припинити терор, але й добитися представницького образу правління. З цього пункту й стають ясними всі вчинки гр. Шувалова з його надісланням конституційного проекту І. І. Петрункевичові, особистим знакомством з Драгомановом, Гольцевом, підтримкою „В. Слова“... Пояснити це все однією лише провокацією булоб, звичайно дуже просто, але в той самий час історично невірно“ (Богуч., 437).

Те, що до складу співробітників „Вольнаво Слова“ ввійшов сам Драгоманов, стало в очах еміграції гварантією цілковитої певности нової газети. Всі спочатку уважали її за цілком незалежний від невияснених впливів революційно-опозиційний орган.

„Ані сам Аксельрад, ні ми, старі його друзі, разом з Кравчинським і багатьома іншими не сумнівалися, що „Вольное Слово“ чесний конституційний орган і гварантією цього служило для нас те, що Драгоманов взяв одразу дуже близьку участь у ньому“. (Дейч, Совр. Мір, 19'3, XI, 154)

У свою чергу для Драгоманова могло бути гварантією імя знаного ліберала Гольцева, через котрого спочатку Шувалов фінансував „В. Слово“. Гроші на „В. Слово“ давав не уряд, а кн. Сан-Донато, знаний богач. Принаймні такого погляду був Салтиков Щедрін. (Див. його сатиру „Взвалнованіє лобатряси“, Сан-Патре сатири, — явний натяк на Сан-Донато). Заславській у своїй розвідці про Драгоманова і „В. Слово“, написаній на основі ґрунтовного знакомства з архівом Священної Дружини, пише, що „у Росії графові Шувалову пощастило якимсь шляхом завязати зносини з Гольцевом і гроші на підтримку „В. Слова“ йшли чорез Гольцева. Це імя могло служити для Драгоманова абсолютною гварантією реальности Земського Союзу.

„Земський Союз був найсправжнісінькою фікцією, прямим і без домішок витвором графа Шувалова. Богучарській, що викрив цю фікцію, мав цілковиту рацію. Але, створивши цю

фікцію. Шувалов вірив у реальність земського руху і перебільшував його сили і розміри. Священній Дружині здавалося, що є якийсь невловимий, впливовий земський центр, що керує виступами земств, зв'язаний і з революційним підпіллям. Шувалов хотів опанувати той центр, як хотів опанувати взагалі всі нитки революції. „Вольное Слово“ мало стати засобом для проникнення в земське ліберально-опозиційне середовище“ (Билоє. 27-28)

І Заславській і Богучарській помилково вбачають елемент провокаційних намірів Шувалова щодо конституційного „Вольного Слова“: в його пляни зовсім не входила боротьба з конституціоналістами, і для нього і той неформований „Земський Союз“, який існував тоді в Росії і Драгоманов з „Вольним Словом“, не могли бути ворогами. Це скорше були союзники, про це свідчить і контакт Шувалова з Петрункевичем, якому він давав на перегляд свої конституційні проекти і те, що гроші на „Вольное Слово“, принаймні спочатку, йшли через керівника справжнього, а не фіктивного, шуваловського, Земського Союзу, Гольцева. Зрештою треба гадати, і деякі дані, в тій рахубі й „Автобіографія“ самого Драгоманова свідчать про це, що між Шуваловом і цілою групою зв'язаних з ним придворних конституціоналістів, міг бути значно тривкіший зв'язок, ніж це усвідомлювали собі попередні дослідники взаємовідносин Священної Дружини й Драгоманова. Далеко не виключено, що з одного боку конституційні проекти Шувалова (адже текст одного з них досі відомого став нам відомим тільки завдяки тому, що проф. Шишманов знайшов його в архіві Драгоманова, який дістав його безпосередньо від самого Шувалова) і з другого боку навіть „Вільна Спілка“ Драгоманова є продуктом співпраці Драгоманова з Шуваловом. В кожному випадку доводиться констатувати подібність ідей, зокрема щодо децентралізації. Зрештою, коли навіть такої співпраці й не було, то лишається сам факт подібності основної ідеї, який свідчить про програмову спорідненість політичної платформи таких на перший погляд далеких від себе осіб, як Драгоманов і Шувалов з Воронцовом і Ігнатовом. До всіх досі знаних свідочть мушу прилучити ще одно: коли я звернувся до кн. Петра Долгорукова, кол. члена Ц. К. рос. партії „народной свободи“ з запитанням, чи не уважали основники цієї партії Драгоманова одним з предтеч російських кадетів, то дістав відповідь, що наскільки йому відомо, то ні. (Інші видатні діячі цієї партії трималися в цім питанні поглядів протилежних Довгорукову, напр. Гревс). Але на запитання, чи відомо Долгорукову, що Драгоманов, як редактор „В. Слова“, був зв'язаний з Шуваловом і ін., то дістав надзвичайно жваву для старої людини відповідь, що невідомо, але, що це цілком природно й зрозуміло, бо і Драгоманов і Шувалов із Воронцовом фєдералісти. Шувалов доводиться дядею Довгорукову; Шувалова він дуже добре знав і не вважаючи на велике розходження

в поглядах (Д. — ліберал і централіст, Ш. — консерватор і федераліст) глибоко поважав і поважає. Нарешті Долгоруков звернув увагу, що найкраще можна собі уявити характер Шувалова, порівнявши його з більше знаним Воронцовом в ролі намісника Кавказу. Воронцов, хоч і значно старший від Шувалова, підлягав значному впливові з боку Шувалова. Воронцов був, як намісник, дивовижно культурним, як на Росію, адміністратором. Він сам, залишаючи Кавказ, сказав, що все, що міг зробити — це зупинити ту хвилю реакції, що йшла з Росії, на межах свого намісництва. Тодішній Сталін — Століпін — завжди казав, що його влада сягає лише до меж намісництва Воронцова.

Дебогорій-Мокрієвич так оцінює співпрацю Драгоманова і Гольцева з Шуваловом: „Ці борці не могли пропустити непоміченим Павла Шувалова, який являв собою особливу цінність завдяки своєму становищу при царському дворі. І ми бачимо, що до згоди з Шуваловом приходять спершу Гольцев, а потім втягується й Драгоманов. Але цей крок не тільки їх не компромітує, але їхню політичну дозрілість виявляє“ (За сто літ. I, 87). Дебогорій безперечно має рацію: „вільна спілка“ Драгоманова з Шуваловом була цілком природним і допустимим союзом і співпрацею двох майже однодумців. Вони оба один до другого були цілковито, бездогдно лояльні. Натомість можна мати величезний сумнів, чи в остаточнім рахунку Драгоманов був таким бездоганно лояльним супроти українського руху, в якому він відіграв таку рішачу і таку руйнуючу ролі?”

Бажаючи зрештою вяснити, чи ліберальні земці тих часів мали організований зв'язок з драгоманівським „В. Словом“, Богучарській організував цілу анкету. Ось її висліди: „Петрункевич від небіжчика Гольцева чув, що цей орган підтримував матеріально останній. Другий відомий земець, що брав участь у Зем. Союзі, в листі до нас прямо каже, що для підтримки „В. Слова“ Гольцев одержував засоби безпосередньо від гр. Шувалова, з яким він був особисто знакомий. Третій, також видатний земець, що також брав участь у З. С. в особистій з цього приводу розмові з нами, казав: „Я не знаю, чи одержував Гольцев для „В. Слова“ гроші від Шувалова, або ні, але знаю, що З. С. підтримувати цю газету не міг. Зрештою й самий „Союз“ існував більше по назві. Організованого не було нічого, скарбниці також. Гольцев зібрав щось 70—80 рублів, — це, здається, і все, що було в його розпорядженню на „союзні“ кошти. Четвертий член З. С., відомий учений, теж передав нам в особистій розмові, що про З. С., як про організоване товариство говорити можна хібащо з великими перебільшеннями. Були земці — конституціоналісти, були вони й певним ферментом у земській середовищі, але організація, строго кажучи, не існувала. Це був той самий вчений, до якого Лавров звертався в Парижі стати посередником між

„Виконавчим Комітетом“ та „Земською Лігою“, але той саме через те, що знав земське середовище і знав, що ніякої Зем. Ліги немає, відкинув пропозицію. Організованої діяльності земців з метою боротьби за конституцію не було³⁸⁾. Після цього не залишається нічого іншого, як слідом за істориком земського руху Белоконським, повторити ті запитання, які він, відмовляючись вірити висновкам Богучарського, ставить з приводу тодішнього поступування Драгоманова. Спочатку він коротко формулює висновки Богучарського, далі ставить свої запити, повні превеликого счудування: „1) Існуючий в той час у Росії справжній Земський Союз ніколи не посилав закордон якогось Мальшинського видавати там неначебто орган цього Союзу „Вольное Слово“, 2) приймаючий діяльну участь у цьому часописі Драгоманов був уведений у цій справі в блуд Мальшинським, 3) в дійсності за плечима Мальшинського стояв не Земський Союз, а група осіб, приналежних до Священної Дружини, що назвала себе іменем Земського Союзу“ (Богучарській, 75).

„Перш за все само собою повстає питання, чи мисляма справа, щоби Драгоманов був уведений в блуд Мальшинським? Аджеж не дитина цей розумний професор? Невже він не вимагав ніяких доказів уповноважень Мальшинського? Але колиб це й мало місце, колиб Драгоманов спершу повірив Мальшинському, хібаж він потім не мав можності шляхом листування чи особистих переговорів дізнатися про цю особу? Навіть увязненим у тюрмах та самотних в'язницях щастить зібрати довідки про ту чи іншу особу, а Драгоманов же був на волі, мав величезні зв'язки, провадив листування, і до нього дуже часто наїздили з Росії його однодумці. Нарешті, як констатує сам Богучарській (Русск. Мисль, ст. 90), Драгоманов був знакомий з душею Земського Союзу — з Гольцевом. Невжеж ніхто не повідомив професора, що його обманюють, а він нікого не запитував? Чи не дивно, що видається закордоном орган, що зве себе земським, редактор цього органу заявляє в пресі, що до нього з'являвся делегат Земського Союзу, а ні один член останнього не поцікавився довідатися, чиж є це правдою?“³⁹⁾

Однією рукою Священна Дружина провадила зносини з Драгомановом, з метою одночасної боротьби за конституцію і проти революції, другою вона в тійже Женеві провадила замасковану акцію, явно провокаційного характеру, проти революції: за гроші Дружини один колишній поліцейний ісправник (повітовий пол. комісар) видавав грубо провокаційну терористичну газетку „Правду“. Колиб . . . статті „Правди“ — писав тоді Драгоманов, — друкувалися по французьки, ми ні на хвилинку не сумнівалисяб, що маємо справу з агентами прово-

³⁸⁾ Богучарській, 403—405.

³⁹⁾ Белоконській: Земское движение, 2-ге вид. М. 1914, ст. 32—33.

каторами (3-го сорту звичайно) якого небудь бонапартизму“ („В. Слово“, 50). „Проте, що в цей час Драгоманов сам опинився в руках агентів-провокаторів більш високої ранги, ми тут говорити не будемо, він цього не знав. Але колиб він взагалі мав дещо кращу пам'ять, він бувби більш обережний у своїх заявах про французьку мову, бо згадавби недавню історію однієї французької газети, на сторінках якої зустрічалося й його, Драгоманова, імя, — ми говоримо про „La révolution sociale“, яку в 1880—81 р.р. на гроші паризької префектури видавав Serghaх з метою зірвання соціялістичних кандидатур Гада й ін. Ця газета також була ультра ліва, вона проповідувала найскрайніші засоби боротьби; читаючи рівнобіжно її й „Правду“, іноді здається, що „Правда“ практикує вільні переклади статтів паризького часопису. І всеж ця вражаюча, пожадлива крові крайність зовсім не перешкодила співробітництву Драгоманова, статті якого (ч. 4, 1880, ч. 22, 1881 й ін) друкувалися там майже поруч з рецептами удосконаленого способу виробу нітрогліцерини (ч. 6, 1880) з гострими фелетонами, про зміст яких досить говорять їх назви: Лист батька стрихніна до батька кураре (ч. 2 1880) і т. д.“⁴⁹⁾ В „Правді“ проте брало участь чимало революціонерів. Метою цього видання була й дискредитація активізму і шпіонажі, але ані перше, ані друге не повелось: поважні люди не йшли на пастки, розставлені „Правдою“ і хвацький ісправник Клімов, після кількохрічної нецензурної лайки на московський уряд, так само спокійно й безпечно як і Мальшинський, повернувся з „еміграції“ до рідних Палестин.

„Коли в інформаційнім відділі календар „Народньої Волі“ за 1883 рік. репродуковано обвинувачення „Общого Дела“ на адресу „Вольнаво Слова“, що на чолі редакції останнього перебуває Мальшинський, особа більш ніж темна, то у відповідь на це Драгоманов написав: „нарешті щодо інформаційного відділу календаря „Народньої Волі“ скажемо, що бодай трохи морально розвинені читачі його, звичайно, оцінять як слід уміщену в нім довідку для державної поліції щодо імени колишнього редактора „Вольнаво Слова“. Колишнійже редактор „В. С.“ тогож 1883 року спокійнісенько собі відїхав до Росії (це за часів гр. Дм. Андр. Толстова!), де й став отверто в ряди ультра реакціонерів. (Богуч., 427).

Переглянувши шуваловський архів, Заславський приходить до висновку: „Тепер можна з певністю твердити, що керував архитерористичною й вульгарно-провокаторською „Правдою“ той самий ліберальний вишукано-конституційний граф Шувалов, який підтримував „Вольное Слово“ і мав таємні звязки із справжнім земським рухом“. (Билое, 25).

Про звязок Шувалова з Драгомановом із слів самого Шувалова маємо таке свідчення:

⁴⁹⁾ Б. Нікол. євскій: Каторг. і ссилка, XXV, 229

Генерал Смельський у своїм деннику занотував м. і. під датою 14. листопада р. 1881: „Учора гр. Шувалов висловився, що видаване в Женеві „Вольное Слово“ є виданням нашої Священної Дружини“, на що витрачаються значні кошти і видавцем її є агент Дружини Мальшинський, а помічником його Божидаровіч⁴¹⁾. Цю газету засновано на те, щоби привабити до неї революціонерів, що радють кожному виданню проти нашого уряду і в ній пишуть Драгоманов і інші революціонери“⁴²⁾.

Коли гра в піжмурки зайшла занадто далеко, то Шувалов підносить у Священній Дружині питання про перетворення Земського Союзу з фікції в реальність. Доповідь Шувалова щодо цієї справи закінчується такою цікавою пропозицією: „Нарешті вважаю обов'язком докласти Центральному Комітетові, що по всіх ознаках різні особи, що вірять в існування (Земського Союзу) виключно через посередництво редакції „Вольное Слово“, або з допомогою Петербурзької та Московської станції захочуть зійтися з більш поважними членами цього фіктивного товариства. Протягом деякого часу можна буде, звичайно, відхилити такого роду пропозиції. Але з часом доведеться показати їм щось вроді названого Союзу. Утворити такого роду Союз з агентів навряд чи можливо, бо по перше, довелосья перезнакомити агентів між собою, а по друге встановлена фікція малює членів Союзу, як заможних та ліберальних землевласників, що цікавляться земською справою, що зовсім не підходить до типу агентів. На мій погляд найбільш лажано було би змалювати Земський Союз невеличким гуртом братів С(ан?) — Д(онато?) перемішаних з двома, трьома справжніми лібералами (вроді Ліхачова, Рагозіна й Скалона) і т. д. Уклінно прошу Ц. К. не відмовити мені в точній інструкції щодо цього“. Відповідь Ц. К. Св. Дружини нам невідома⁴³⁾.

Наприкінці р. 1882 боротьба, яку провадила група Шувалова, провалилася: Олександр III. рішуче схилився в бік затримання абсолютизму, Ігнатев мусів уступити, його місце зайняв давній ворог Драгоманова, кол. мін. нар. осв. Дм. Толстой⁴⁴⁾ типовий „помічник класного наставника“ чи шпіцель

⁴¹⁾ Беселікій-Божидаровіч, так само як і Мальшинській співробітник моск.-реакційної преси, властиво навіть самого суворінського „Нового Времени“, при заснуванні якого Суворін, що тоді ще остаточно не самовизначився пропонував Драгоманову бути керівником відділу закордонної політики його часопису.

⁴²⁾ Смельський: Дневник члена Св. Дружини. Голос Мінусшаво, 1916, кн. 2.

⁴³⁾ Заславській: Драгоманов і „Вольное Слово“, Былое, 26.

⁴⁴⁾ Надсилаючи, ще року 1875 з Києва Суворінові свою „Літ. великор. укр. і галицька“ Драгоманов, згадавши в листі назву цієї брошури одразу ж дав до того таку примітку: „за яку я й посади позбувся, не вважаючи на її панрусизм, бо я там не дуже шанобливо про Толстого говорю“. (Україна, 1927. IV. 125).

з позашкільного догляду, який своїм духовим калібром більше підходив до такого провінціального „ісправника“, яким був Олександр III. аніж блискучі й ініціативні Шувалов та Ігнатев. При владі, чи радше при дворі залишився самотний Воронцов, але йому заборонено займатися політикою. Отже, залишився „найбільший“ Св. Дружини, старший магістр цього ордену титулованих змовників гр. Воронцов-Дашков, — і це з ним Мальшинський провадив переговори щодо висилки Драгоманову грошей. Проте мова йшла не лише про гроші. Н. Шміт, колишній начальник III. відділу а потім голова таємного розшуку в Св. Дружині писав 19. XII. 1883 до Мальшинського: „Шановний пане Аркадію Павловичу, — дозвольте мені подати вам до відома, що що-йно мене сповістили, що переказ грошей не може бути переведений раніше 2—4 днів, в наслідок цілком звичайних грошових міркувань. Учораж я повідомив гр. В. Д. про сенс телеграми Драгоманова. Колиб ви знову одержали від нього підтвердження чи щось, що має яке небудь відношення до того питання, яке ви вбачаєте в телеграмі одержаній 15 го, і коли ви не будете мати на увазі надати цьому повідомленню якенебудь певне призначення, то не відмовте повідомити мене для негайної передачі гр. Воронцову“⁴⁵).

У своїй автобіографії, Драгоманов торкається й „В. Слова“. Коли уважно вчитатися в ці рядки, повстає вражіння, що Драгоманов під Земським Союзом розуміє не кого іншого, як саме групу Шувалова. Згадуючи те, що на сторінках „В. Слова“ він друкував свою „Історичну Польщу“, він додає: „закінчив її програмом політичної й адміністративної реформи Росії на основі автономії земських одиниць. У рамках цієї автономії я уважав і вирішення національних питань у Росії. Стаття моя друкувалася у „В. Сл.“ в 1881 р. в той час, коли в „Зем. Союзі“ опрацьовувалася своя програма реформи Росії — виявилось, що наші програми зійшлися в основах. Наприкінці 1882 року мені запропонував спеціальний делегат „Зем. Союзу“ прийняти на себе редагування „В. Слова“. Я згодився“⁴⁶). Щож до драгоманівських проектів і проекту Шувалова, то вони дійсно „сходяться в основах“. Далі слід звернути увагу, як зредагована та частина автобіографії, де Драгоманов каже про кінець „В. Слова“: „але в травні 1883 року „В. Слово“ припинилося в наслідок розпаду Зем. Союзу під впливом розчарування тих його членів, що розраховували на можливість добитися скликання Земського Собору на час коронації Олек-

⁴⁵) Былое, 27/28.

⁴⁶) Крім Лаврова й Драгоманова, Шувалов висилав посланців і до Вери Фігнер, одинокої, що залишилася недоторкнутою з активістичного центру. Цим посланцем був не хто інший, як званий радикальний публіцист Михайловський. І хоч він і розшукав Фігнер у Харкові, але з його місії (влагіднення терору за ціну певних уступок) нічого не вийшло: Фігнер, так само, як і Лавров, відмовилися від переговорів у цій справі.

сандра III. Й нудилися від довготривалої агітації в суспільстві від котрої я лише й сподівався сприяючих результатів⁴⁷⁾. Останні слова можуть лише характеризувати групу Шувалова, справжній Земський Союз ледві чи міг покласти великі надії на такі придворні свята, як коронації, і в залежності від них міняти свої настрої. Інша річ, що пишучи свою автобіографію, Драгоманов, звязаний хочби вже й вмерлою конспірацією, не міг, розуміється, писати інакше як загальниками, отже й не міг ще подавати справжніх прізвищ. Навіть по 30-х роках, Богучарський, досліджуючи цю справу не подає багатьох прізвищ ще живих членів справжнього, не драгоманівсько-шуваловського Земсоюзу.

Наводимо один уступ з конституційної записки Шувалова, яку проф. Шішманов знайшов в архіві Драгоманова:

„Таким чином законодавчі функції булиб доручені двом зібранням представників, з дорадчим голосом: верхній палаті, що заступає сукупність місцевих земських інтересів, і нижній палаті, що служить виразницею загально-державних ідей. Такого роду подвійність цілком відповідалаби як засаді єдності й непорушності всеросійської державности, так і справедливому стремлінню ґрунтових елементів до місцевої самобутности, яке проявляється тепер у розрізненних і безладних відосередніх явищах. Нарешті горішня палата, складена з заступників місцевих дорадчих зібрань, являється льогічним вислідом проєкту поширеного місцевого самоврядування, докладно виложеного у вищезгаданій записці“⁴⁸⁾.

Звертаємо увагу на вражаючий паралелізм в характері, уподобаннях і навіть в методах діяльності Шувалова й Драгоманова, який робить цілком не випадковим і те, що їх життєві дороги схрестилися. Тут є те, що Гете зве виборчою спорідненістю (Wahlverwandschaft), обидва застосовують диференціальну скалу для діяльності в різних площинах: лобяльні з конституціоналістами, вони менше оглядаються в боротьбі з революційним активізмом. обидва тужать за майже однаковою конституційно-адміністративною реформою Росії, ну й обидва вражаюче „многогранні“: Шувалов з своїми вічними трансформаціями: Священна Ліга (для діяльності в сферах урядово-придворних), Земсоюз (для сфер земсько-ліберальних) з своїми фікціями й містифікаціями... Перед кінцем існування своєї конспірації Шувалов навіть додумався, і хто знає, чи не під впливом читання Драгоманівської „Громади“, до думки, про утворення руху „соціалістов-абшцінників“ (чим не драгоманівські „громадівці“!) — для розкладу соціалістичного руху. А Драгоманов-анархіст, він же й соціаліст, і українець і росіянин. Симультанність кольосальна, з нею хіба що може конкурувати симультанність витвору Шуваловського трансформатерства — Свящ. Дружина, вонаж і Зем. Союз з усіми переходовими формами одночасно. Але

⁴⁷⁾ Былое, 1906, IV, 206.

⁴⁸⁾ Конституційний проєкт Шувалова, Вестник Європи, 1913.8. Проєкту реформи самоврядування в архіві Драгоманова не знайшли.

яка разом із тим вражаюче неоднакова оцінка їх, таких мійби подібних: до Шувалова, цього вишуканого майстра тонко продуманих і переведених містифікацій і трансформацій, ціла серія дослідників тієї доби відноситься явно негативно, а Драгоманова, цього творця значно шкідливіших ніж шуваловські містифікації наші інтелігентські весталки уважають за святого, за пророка, за національного вождя!

VII. До Шувалова ще й Судейкін з Стрельниковом.

„2-ге півріччя р. 1883 визначалося сварками й незгодою між представниками різних відтінків революційної еміграції. В липні одержано в Женеві листа написаного до Драгоманова державним злочинцем Константином Масловом⁴⁹⁾).

„Руденький, худорлявий, з безбарними очима. Маслою здавався миршавим, йому хтось дав імя „мочної курки“... Він мав претенсію на великий, дотогоч відливий критичний розум, якому ніщо не подобалося. До всього революційного цей пан ставився з злобною іронією й сарказмом... Для Драгоманова „критика“ ординарного Маслова являлася справжнім бальзамом. Але, на щастя, ця „мочка курка“ не багато могла передати цікавому професорові зі скандальної нашої хроніки⁵⁰⁾).

В дійсності листа Маслова Драгоманов одержав на багато місяців раніше, ніж це помилково подає „Огляд зізнань“, але натомісць цей Огляд не помиляється щодо оцінки наслідків одержання цього листа для життя еміграції.

„Для характеристики Маслова досить одного того, що він з повагою ставиться до Стрельникова, до того самого военного прокурора, який не лише вимагав від военных судів сильних кар для цілком неповинних молодых людей, але всякими способами знущався, кепкував та ображав як усіх скільки небудь причетних до революційних справ, так рівнож і цілком сторонніх осіб — їхніх кривних та знайомих. Коли Желваков з Халтуріном забили цю гидку потвору, то рішуче всі скільки небудь порядні люди не лише в Одесі, але й на цілім півдні раділи.“⁵⁰⁾

Про вражіння, яке викликала смерть інспіратора голосної драгоманівської статті читаємо:

„В Одесі була величезна радість, навіть жандарми раділи з смерті ненависної всім людини. Коли ж вістка про це дійшла до вязниці, де біля 200 осіб сиділи з наказу Стрельникова то радість увязнених, здавалося, не матиме кінця. Вязничя адміністрація не перешкаждала шумливим переговорам, поздоровленням через фірточки у дверях та вікнах. Дозорці про-

⁴⁹⁾ З огляду важніших зізнань, переведених жандарм. упр. від 1. 7. 83 по 1. 1. 84.

⁵⁰⁾ Дейч: Рев. рух в освітл. жандармів. Група Освоб. Труда, III, 317). В Женеві Маслоу належав до оточення Драгоманова.

бігали по коридорах, підносили „очко“ й кричали: „вашого генерала забили, на бульварі застрілили“⁵¹).

„Зазначу, що не лише рішуче всі його (Маслова, М. М.) обвинувачення Драгоманов умістив у одній своїй статті спрямованій проти революціонерів, але ще від себе доповнив їх... Він зробив з його листа статтю, не зазначивши в ній лише джерела, звідки позичив наведений в ній акт оскарження проти народовольців“⁵²).

Лист Маслова датований 25. XI. 1882. Маслов починає з переказу поглядів генерала Стрельнікова, з яким йому доводилося не раз розмовляти і до якого він ставився з пошаною. Потім — перехід до критичного розгляду способів діяльності т. зв. Виконавчого Комітету. Отже всім мало би бути ясним, що лист Маслова до Драгоманова інспірований прокурором Стрельніковом. Драгоманов бере цього листа в основу своєї знаменитої в історії тогочасної еміграції статті „Привабливість енергії“ уміщеної у „В. Слові“, в якій Драгоманов уживає цілого стрельніковсько-масловського арсеналу протиревольюційних аргументів. Те що починалося в прокурорському кабінеті московського жандарма в Харкові, те, за пляном цього самого жандарма кінчається на редакційному столі женецького емігранта Драгоманова, тог самого Драгоманова, що вже тоді був відомий своїм гаслом: „Чиста справа потребує чистих рук“. На вимогу Засуліч, Плеханова й інших емігрантів подати джерело свого акту оскарження революції, він протягом даного йому довгого терміну — одного року, мовчав, не подавши джерел своїх інформацій, після того Засуліч і ін., так само прилюдно, як була подана й перша вимога, зірвали з ним всякі зносини.

Іншим разом на сторінках „В. Слова“ появилвся обіжник Народної Волі, підроблений жанд. підполковником Судейкіном, ліквідатором „Нар. Волі“. Засуліч пише:

„що „циркуляр“ опинився на сторінках „В. Сл“ на бажання самого Судейкіна — це, розуміється лише моє припущення, але що хтось, і мабуть саме Судейкін „запускав лапу“ не в одні лише „революційні організації“ в Росії, а також і в конституційний орган „В. Слово“ в Женеві, це для мене поза сумнівами. Незрозуміло лише, якими способами щастило йому це робити. Мальшинського, ким би він не був, для цього мало. Якби не покладався на його порядність Драгоманов, він не міг уважати його, дрібненького літерата, перебуваючого в Женеві, особою, досить ознайомленою в поліційних таємницях. Відомости мали надходити з Петербургу і до того від осіб, яких при повнім довірі до них Драгоманов уважав,

⁵¹) Надів: Стрельніковський процес 1883 р. в Одесі, Білоє, 1906, Київ.

⁵²) Дейч: Резрух в осв. жанд. 334.

що вони займають таке становище, що їх поліція не може обдурювати⁵³⁾.

Кількома рядками нижче Засуліч розповідає, як цілком випадково розкрилася ціла таємнича машинерія, за допомогою якої Судейкін впливав на Драгоманова. Десь року 1883 чи 1884 Засуліч, перебуваючи влітку у Швайцарії, зайшовши до знайомих емігрантів, знайшла посеред їх товариства невідомого їй елегантно одягненого легального молодого приїзжого з Росії. Новий гість розповідав про пригледу, яка трапилася з ним, коли він у Петербурзі давав приватні лекції з фізики та хемії: "...гість доповнив своє оповідання про цікаву лекцію, яка йому дісталася. Шувалову, з нагоди закриття „охрани“, після цього закриття наказано було „захорувати“. Він непоказувався в товаристві, оселився за містом і взявся за студії не то хемії, не то фізики, а в учителі до нього дістався за рекомендацією свого професора оповідач.

„Перший час його ученик справді займався студіями, а познайомившись ближче, став проводити все більше і більше часу в розмовах. Гість переказував щось із цих розмов про те, як „охрана“ хотіла добитися конституції... Одного разу підчас лекції був одержаний лист. Шувалов тутже прочитав його й заговорив з його приводу. Лист від Драгоманова, просить доказів, а самі подумайте, які тут можуть бути докази? Я зустрівся на однім обіді з Судейкіном; він, як звичайно, почав розповідати щось із своєї практики. Дещо з його оповідань я листовно передав Драгоманову, а він розповів емігрантам. Ті тепер вимагають від нього доказів“. Далі Засуліч пише: „Я постаралася вияснити час одержання листа, він збігався з нашою останньою розмовою з Драгомановом. Але нічого мені вияснити не пощастило. Чи повідомляв Шувалов Драгоманова, звідки одержує він свої відомости? Чи вірив він у їх правдивість? Нічого цього мій співрозмовник не знав, але сказав, що, на його думку, на підлість Шувалов не здібний. Але роля Судейкіна тут ясна. Він зручно підсовував дружинникам усілякого роду вигадані вісти та „документи“, які могли пошкодити революціонерам. Судейкін знав чи вважав, — у чім і не помилявся, — що його співрозмовник мав зносини з Драгомановом і може подати останньому передані йому від Судейкіна „новини“ з революційного світу, а Драгоманов їх надрукує або передасть емігрантам“. З споминів Михайловського (Соч., X, 53) про Фігнер та з листа Фрайденберга до Богучарського (Савремьонник, 1913, 6) можемо встановити особу „корепетитора“ Шувалова — це знаний пізніше учений фізик М. Ю. Гольдштайн.

Отже в деяких випадках і Павел Петрович Шувалов і Михайло Петрович Драгоманов були слухняними фігурками в ляльковому театрі Судейкіна.

⁵³⁾ В. Засуліч: В. Слово і еміграція, Савремьонник, 1913, кн. 6.

Український Ефіяпът в українських Тернопілях

Короленко, певно, мав дуже неспокійне сумління, бо у своїй автобіографії знаній „Історії мого сучасника“, з вичерпуючою повнотою стежить за тим шляхом, який його привів до національного зрадництва. Дуже повчаюча і типова історія того, як маленький школяр блукає в нетрях несвідомості і як це блукання раптом кінчається, як тільки він знайшов шлях до російської літератури, яка привела його і до російської національної свідомості. З усіх численних нотаток Короленка беремо одну кінцеву, завершуючу, в якій він описує, як кінчилося його блукання, його довгі вагання. Коли він нарешті став сталим споживачем російської літератури тоді лише, як він пише:—„Я знайшов свою батьківщину, і цією батьківщиною стала перш за все російська література. І пізніше ще не раз хвилі українського національного романтизму проносилися над душею, як тіні хмар проносяться над ланами. Але в душу всеж значно багатше западав засів вражінь поступової російської думки, не тому, звичайно, що вона була російська, а тому що вона вияснявала багато такого, до чого інші навіть не доторкалися. І коли згодом я вже свідомо знайшов свою батьківщину, то це була вже не Польща, не Україна, не Волинь — а велика область російської думки і російської літератури, область де панували Пушкіни, Лермонтови, Белінські, Добролюбови, Гоголі, Тургенєви, Некрасови, Салтикові .. Ця область полонила цілковито мою „ріжноплемінну“ душу саме тому, що вона погоджувала і розв'язувала душевні конфлікти, не вимагаючи ані ворожнечі, ані змахів, ані зречень, а все охоплювала широкими формулами „вселюдської толеранції і свободи“..¹⁾

Поминаємо типово-москвофільський гимн принадам російської літератури у Драгоманова: „Москалі, віддавна мали собі державу дужу, нікому непіддану, й ніким дома незагрожену, них не мало ґрунту хоробливе національство. Через те письменство російське стало здоровіше ніж другі словянські, бо зразу приступило до того, щоб обговорювати справи людського життя не з тим заміром, щоб сказати яку національну думку, показати свою російську вдачу, а щоб дійти до правди“..²⁾

Але Короленко розповідає надзвичайно типову історію для багатьох поколінь, що зростали на Україні в 2-ій пол. XIX ст. і XX ст. Таких, взятих в полон московською літературою спочатку, а потім просто Москвою, було певно десятки тисяч серед тих верств, що діставалися до середньої школи. Це саме від неї, від московської літератури, повставала страшніша загроза ніж від усіх, хоч як численних, спроб урядової,

1) „Русское Богатство“, 1908, 2.

2) Чудацькі Думки, 1917, ст. 60.

бюрократичної машинерії. Ясна річ, що українці мусли подбати про те, щоби створити якийсь оборонний вал супроти такої небезпеки. Таких спроб робилося чимало, й різні вони були, починаючи від ізоляції української молоді від московської літератури й кінчаючи належним освітленням справжньої ролі й характеру московської літератури й культури взагалі. Але тут на сторожі поширення впливів московської літератури став такий невтомний, цілого тогочасного затонсько-постишівського агітпропагандійного апарату вартий борець, як Драгоманов, який на цьому полі, полі захисту московської літератури від найменшої оборонно-української акції протягом цілого свого життя проявляв пекольну, нелюдську енергію й запеклість, вінцем якої були незабутні „Чудацькі думки про українську національну справу“, які й по смерті їх славного автора стояли (а може й ще досі стоять) довгі роки, боронячи прекрасну даму літературу московську від українських зневажань.

Року 1888 один іспанський філософ, імя якого ми вже згадували (П. Генеро), осмілювся написати негативний осуд московської літератури. За посередництва Антоновича цей іспанський голос про відемні сторони московських літературних архитворів дістався на сторінки української преси. Погляди іспанця ми вже наводили, наведемо ще деякі його вислови: „Російські письменники не дбають про поширення ідеї — вони тільки видумують характери; їм байдуже, коли їхні герої вийдуть хоч би вульгарними. Ціль їх тільки в тім, щоби змалювати цих героїв у найчистішим виді, дати як найбільше дрібязкове та докладне звідомлення про ці хоробливі, поламані істоти“. Зразком героїв російської літератури, істот нездатних до життя, млявих і кволих, істот, що не мають навіть сили вплинути на другорядні чинники, навпаки зовсім від них залежать, Помпей Генеро вважає між іншим тургенєвських, і очевидно дуже дорогих Драгоманову типів — Лаврецького, Літвінова, Бабуріна. Такий брак пошани до улюбленого Тургенєва спонукав Драгоманова осідлати свого Ресонанта і вирушити в бій з ворогами московської літератури, з метою розвіяти загрозу для престижу московської літератури, а тим самим і самої Москви на Україні. В результаті статті Туриста-Антоновича про погляди іспанця Генеро про розкладовий вплив російської літератури, маємо такий незрівняний архитвір (як запевнюють численні „приклонники таланту“) „української політичної думки“, як „Листи на наддніпрянську Україну“. Волею злої долі вкупі з неменш геніяльними „Чудацькими думками“, викликали вони загальний параліж волі в української інтелігенції, яка, зачитана в цій драгоманівській „Апології Москви“, до справи творення української державности в р. 1917 прийшла з остаточно тими „чудацькими думками“ запамороченою й навіть більше—здурілою головою.

Ясна річ, що Драгоманов бувби не Драгоманов, колиб

він не вирушив негайно з цілим апаратом свого москвофільського агітпропу на оборону zagrożеного престижу московської літератури. Про це він сам з робленою добродушністю й наївністю розповідає на сторінках своїх „Чуд. думок“ (він взагалі в деяких дуже непевних для нього ситуаціях залюбки удавав з себе страшенно добреньку людину, диви про це значно просторніше у спогадах Бурцева „В бар'єбі за свабодную Рассію“ — спогади про Драгоманова і Азефа, до речі винятково цікаві щодо обох). Отже про іспанський виступ:

„Пригода була така, що важко було промовчати: Бачите, якийсь землячок, назвавшись Турист (тобто Подорожній) надрукував у „Правді“ допис мовби з Іспанії про те, як один іспанський писач ганьбив російське письменство. Кажу: мовби то з Іспанії, бо в тому дописі таке пороблено з іспанськими словами, якого не зробить ніхто, хто навіть два дні походить по вулиці наського мсточка. Дописувач просто витяг кілька уступів із старого іспанського писателя, які були переказані в однім російським же виданні та й послужився тими витягами, щоби відбити в наших русинів охоту читати російські книжки. (Вже один такий захід скільки вартий!) Подивіться, мовляв, що каже про ці книжки такий освічений чоловік, та й покиньте читати писання таких з натури нікчемних людей, як росіяни“.³⁾

Таким чином бідолашний Генеро, автор праць, на які самому Драгоманову у своїх фольклорних працях доводилося посилатися, і людина будь що будь з справжнім європейським іменем, представлений бідолашним українським читачам з чисто ярмарковою брутальністю, як „один іспанський писач“. На решті зауважень Драгоманова щодо автора не варто зупинятися: вони всі носять яскраві ознаки сучасної поштишеско-затонської кухні, яка дуже недалеко відіхала від полемічних та інформаційних методів незабутнього Михайла Петровича. Щодо Туриста-Антоновича відомо, що він підчас своїх поїздок по Європі не оминав Іспанії, й порозуміватися з іспанцями без допомоги чужої мови міг, але в інтересах великої російської літератури винахідник знаменитого в історії гасла „чиста справа потребує чистих рук“, маніпулює виключно брудними засобами, гідними хібащо літераторів з деяких державних установ СССР.

Скінчивши свою працю над „Чудацькими думками“, автор скромно пише своїй сестрі:

„Може знайдеться хоч три душі на Україні, які зрозуміють, що ці статті подиктовані не москвофільством, а найщирішим бажанням успіху українству через звільнення його від рутини, спорідненої з московським славянофільством. Крім того розраховую, що розділи, де оглядаю історію „обрусення“ в Західній Європі (Рим—Англія—Франція—Болгарія—по-

³⁾ Чуд. думки, 1915, 5.

революційна Франція—германізація) у кожному випадку дадуть нашій дуже необізнаній публіці факти, про котрі вона й не підозривала, і допоможуть поставити питання про наше „обрусеніє“ на твердий ґрунт, перенести з ліричних віршів у наукову прозу... Зрештою най довершиться воля Аллаха, а свій обов'язок... (я виконав⁴⁾).

Своє власне москвофільство автор „Чудацьких думок“, дякувати Богу, всеж інколи визнавав, хоч і змальовував його в таких випадках в тонах суто-невинних і у виразах не менш суто академічних:

„Вся наша прихильність до Москви суб'єктивно національна зводиться на те, що ми радо читаємо Пушкіна, Гоголя, Тургенева і т. и., так майже таких „москвофілів“ тепер чимало і між французами, англичанами і т. и. А об'єктивно-політична прихильність наша до Москви зводиться лише на те, що ми, не бачучи ніяких серйозних підстав для українського державного сепаратизму в Росії, шукаємо виходу для українського автономізму, в лібералізмі, спільнім з освіченими великору-сами“.⁵⁾

Проте, Драгоманов, хоч і дуже високо оцінював свої наміри, був лише напів-свідомий значіння своєї, як він сам висловлювався, місії. Він всеж не розумів до кінця тієї ролі, яку він так завзято ціле життя своє відігравав.

Прикладом вражаючої сліпоти й нечутливості Драгоманова може служити такий випадок, про який він розповідає: „...недавно помагав я одному португальцю перекладати Пушкіна. Потім ми перейшли на Шевченка й стали між іншим читати „мені однаково, чи буду“. Все йшло добре, а як дійшли до

Та не однаково мені
Як Україну злії люде
Присплять лукаві, і в огні
„її окрадену збудять,

то ніяк не міг відповісти мому португальцю, коли він питав мене: в якому огні? На що будуть будити Україну ті зліюди, котрі її присплять, і певно, тіж самі й окрадуть“.⁶⁾

Яка розброююча наївність: ціле життя так дбайливо, так солоденько присипляти Україну перед пащею московського смока, окрадати її з решток свідомості небезпеки такого приємного сусідства і... і раптом не пізнати себе самого в про-рочих рядках Шевченка. Звичайно коли тільки тут знову не удають з себе наївних...

Перед самою світовою війною, в році 1913 один рецензент чергового видання „Чудацьких думок“ писав у дуже

⁴⁾ З листа до Олени Пчілки з нагоди закінчення „Чудацьких Думок“, 23. квітня 1891, Зап. Іст. Філ. Відділ ВУАН, XVIII.

⁵⁾ Листя на Наддн. Україну, 1915, 82.

⁶⁾ „Зоря“, 1889, ст. 291.

відповідальним українським науково-педагогічним виданні такі речі, які яскраво покажуть нам, як драгоманівський „чудацький“ обскурантизм знищив українську інтелігенцію, зачаровану псевдо-науковими машкарами цього Мефісто наївну й довірливу Гретхен, відібрав їй цілковито зір і навіть очі:

„Нарешті російські українці придбали таку коштовну книжку, як „Чудацькі думки про українську національну справу“... Драгоманов з властивою йому ясністю думки викриває помилки тогочасного українства, як напр. ворожі відносини до московського письменства, викриває безпідставність „московіства“, бо воно не має за себе історичного резону... Великі знання Драгоманова по історії допомагають йому підпирати свої твердження історичними прикладами, що надає його тезам певну ґрунтовність наукового дослідника. Глибінь думок, свіжість їх і для сучасного стану українства варті уваги з боку тих, котрі хочуть мати незасліплений ніякими тенденціями погляд на українство... Здається іншого побажання, як найширшого розповсюдження цієї книзі не можна висловити, а приступність ціни забезпечує широкий успіх. Симпатичному видавництву „Криниця“ треба побажати, щоб воно не обмежилось цією книжкою з багатой спадщини Драгоманова, а підбадьорене успіхом, видало серію таких книжок з публіцистичних праць славного українського публіциста“⁷⁾.

На превеликий жаль глибоко помилався Кониський, пишучи в листі до Дикарева, що „гуканням, гавканням і тією колотнечею, яку править Драгоманов з Ко нічого не вдієш“⁸⁾. Українська маломістечкова Гретхен саме була дуже вразлива на гукання й гавкання блискучого європейця, великого вченого, коротко — цілком непоборного „гвардіонця“ з Женеви. Ці всі магнетичні паса Драгоманова уходили у нас довгі десятиліття за найвищу ознаку науковости, об'єктивности і чого хочете ще „ідеально-прекрасного“, „вселюдського“, „широ гуманного“ і т. п. „Москаль-чарівник“ з Женеви дуже добре розрахував силу своїх „наукових“ чарів. На довгі десятиліття він став паном думок і сердець української нібито-освіченої верстви.

„Нас люто, хижо обманули“, довелось писати Маланюкові в десятиліття по подіях року 1917 у своїм посланні. Доводиться справу, відсунену Драгомановом на довгі десятиліття, розпочинати наново справу, яку перед сорока роками почав був Турист-Антонович, береться за писання своїх памфлетів, під гукання, гавкання й колотнечу цілих хмар оборонців московської літератури, культури і т. п. московських святощів на Україні: Хвиль, Мотузок, Буревіїв.

„Велика російська література є, перш за все, література песимістична, певніше, пасивно-песимістична... Російський па-

⁷⁾ З рецензії Ол. Вл. ко. „Світло“. 1913, жовтень, ст. 74—75.

⁸⁾ Лист 15 квітня 1895, ЗНТШ, СЛ, 384.

сивний песимізм виховував кадри „лішніх людей“, попросту кажучи — паразитів, „мечтателей“, людей „без апрельонних занять“, „нитікоф“, „сереньких людей — двадцатаво числа“. І якою злою іронією на адресу тієїж літератури (української) звучать безграмотні порзди орієнтуватися на московське містечтво⁹⁾.

Памфлети Драгоманова (Листи й думки), як і ціла його діяльність, що нажаль, не зустріла систематичного, організованого відпору з українського боку, відіграли ролю могутнього політично-національно асиміляційного русифікуючого чинника. Весь жах його руйнуючої ролі полягав у тім захиснім назверх ніби-то українським забарвленні його пропаганди. В цім багато людей розбіралися, але, як то кажуть, нічого собі з того не робили; найбільше видасть хтось час від часу правильну в ґрунті речі оцінку ролі і діяльності Драгоманова, але ця оцінка десь загубиться на сторінках періодичної преси, залишаючись без ширшого розголосу й відгомону. Більшість безнадійно блукала в темних нетрях лісу, до якого, запровадив їх Драгоманов, В. Левинський, напр., у брошурі „Нарис розвитку укр. роб руху в Галичині“ пише цілком переконано, але й цілком помилково, що Драгоманов був „приклонником політичної самостійности українського народу“, але зараз по цім додає цілком правильне твердження, що „конкретно він як українець був російським державником“. (Брошура вийшла напередодні війни в Києві, ст. 27, 28). Або прихильник самостійности, або російський державник, сполучити ці речі неможливо. Але помилка Левинського клясична для утвореної Драгомановим „туманности“ в українських мозках. Значний москвофіл В. В. Шульгін у своїм описі своєї цілком фантастичної (за згодою Дзержинського) подорожі до ССРСР, мальовничо передає, як безмежно його обурило те, як один москаль та одна жидівка, з якими він разом їхав у потязі з Києва до Москви повторяли йогож таки шульгінські старі анекдоти, що вперше побачили світло в „Кієвляніні“ р. 1917.

„— Ні, дозвольте,—зчуважив купець,— що це за мова? Самопер попер до мордописні... Мені стало прикро. Цей самий самопер, що попер до якоїсь ніколи небувшої мордописні намулив нам вуха вже в 17 ім році. А вони все ще його тнуть. Але жидівка переконано зареготала. І вони стали в двох з купчиськом знущатися, наводячи цитати самоперно мордописного стилю з української мови. Мені дуже хотілося встрягти й сказати їм, що не так треба боротися з українством, що це способи „кацапо жидівські“, які до путя не доведуть, а що з українством треба боротись по малоросійськи“¹⁰⁾.

Думка Шульгіна, дуже глибока й правильна, але спізне-

⁹⁾ М. Хвильовий, „Україна чи Малоросія?“.

¹⁰⁾ В. В. Шульгін, Три столиці, 247—49.

на: такими власне методами блискуче боровся проти українців Драгоманов.

Тричі нещасливий був той день для майбутнього України, коли „космополіт“ Драгоманов, що зацікавився нарешті українством у зв'язку з „виданням книжок для народу“, причвалав до брам київської української Громади, і коли ця Громада його до складу свого прийняла, прийняла без вагань, безоглядно...

У відомім вірші одного з вельми численних „воєнно-романтичних“ жидівських поетів в ССРСР, Светлова, зустрічаємо вельми яскравий малюнок з натури — українського хлопця зі скаженою тугою по драгоманівським „загально людським“ ідеалі. Малюнок Светлова носить до того всі ознаки, як висловлювався Хвильовий, „неможливого тваринного сарказму“. Але Светлов мав рацію так нестримано, так переможно, глузувати з носія „загально людських“ ідеалів, що за ними не бачив навіть свого рідного краю: „Но песню іною о дальней земле носіл мой приятель с сабой на седле. Он пел, азирая радние края: Гренада, Гренада, Гренада мая. Он песенку ету тверділ наізусть.. Аткуда у хлопца іспанская грусть? Атьветь, Александровск, і, Харькоф, атьветь: давно ль па іспанскі ви началі петь? Скажі мнє, Украйна, не в етай лі ржі Тараса Шевченка папаха лежіт? Аткуда ж, приятель, песня твая: — Гренада, Гренада, Гренада мая. Он медліт с атьветом, мьчтатель хахол: Братішка, Гренаду я в кніге нашол. Красівое імя, високая честь. Гренадская воласть в Іспаніі есть. Я хату пакінул, пашол ваєвать, чтоб землю в Гренеде крестьянам атдать. Пращайте, радние, пращайте, сьмя. Гренада, Гренада, Гренада мая“. Коли хочете, заступіть слова Гренада на „Рассея“, „іспанський“ на „російський“, „московський“, — і розмір не буде порушений замінами, які надають тоді поемі Светлова значно гострішого тону.. „Рассія, Рассія, Рассія мая... Аткуда у хлопца масковская грусть? Атьветь, Александровск, і, Харькоф, атьветь: давно ль по маскавскі ви началі петь?“.

Пропаганда зневаги до свого, підпорядкування свого „загально-людським“ ідеалам, яку так успішно провадив Драгоманов, не могла не привести до таких саме наслідків, як описує з певним здивуванням Светлов.

ІХ Понура зустріч

В посмертній Драгоманівській спадщині був один твір, якому не можна відмовити в певній пробоевості і національній доцільності. Маємо на увазі „Пропащий час“. Але справа полягав в тім, що за свого життя Драгоманов цього твору не оголошував, хоч він і був написаний ще наприкінці 70 тих років, отже мало не за двацять років до смерти автора. Тяжко сказати при теперішнім стані відомостей про історію повстання цього дивного для Драгоманова твору, чому він був написаний і чому не був оголошений. Судячи по всьому

одначе повстає вражіння, що Драгоманов цей твір писав неохоче, на чужу вимогу; очевидна річ, на вимогу „Старої Громади“, яка нещасним збігом обставин послала цього москвофіла своїм висланцем до Європи. Судячи по спогадах Ірини Антоновичівни центральна, пануюча група „Старої Громади“ мала ідеї надзвичайно далекі від драгоманівського розгاردіяшу:

„Нарешті була й третя група, що репрезентував її батько. Вона менше звертала уваги на поширення соц. політичних ідей; не приваблювала її й соц. революційна боротьба з царським урядом, що розпочиналася у звязку з тодішнім суворим режимом в Росії, з одного боку, а з другого — з надіями на підвищений настрій більш поступового ліберального й демократичного громадянства в звязку з сербсько-герцеговинським повстанням. На її погляд, закордонний орган мусів широко освітлювати й науково обґрунтовувати українську справу, а також показати перед західньо-європейським громадянством дійсний стан річей, що утворився за період москов. окупації“¹⁾.

Франко на цю справу дивився так: „Відносини Драгоманова до Київської Громади історик мусить оцінювати не зовсім так, як це оцінює сам Драгоманов. Досить буде згадати ту працю, задля якої він головню виїхав як делегат громади за границю: видавання українського журналу. Що власне журнал, видаваний українською мовою на рівні європейських revues бажала мати громада, це я знаю з уст цього делегата, що приїздив зимою 1876 р. до Львова і телеграфічно запитував відси Драгоманова: „Was ist mit dem Journal?“ — А що ж зробив Драгоманов із того журналу? Видавництво „Громаду“, ряд альманахів, цінного, хоч досить одностороннього змісту, але власне щодо форми редагованих монструально, видаваних без ладу, заповнених довжезними і іноді досить механічно зіплеваними статтями самого Драгоманова (до таких зіпків треба зачислити статтю про школи та фейлетонове балакання на майже 200 сторін друку п. в. Україна і центри). Та це не все. В переднім слові до „Громади“ Драгоманів під вражінням кружка свіжих знайомих анархістів-федералістів у Женеві підпустив на власну руку, їх програмові ідеї також у програму „Громади“ і цим певно не причинився до скріплення звязків громади тай усього українського загалу з собою“²⁾.

Як пише Ірина Антоновичівна у спогадах про подорож Антоновича до Драгоманова до Женеви в р. 1881, справа випадала так (в залізничім возі з Ліону до Женеви): „В дорозі батько говорив зо мною мало, навпаки, весь час палив цигарки, а це була погана ознака, бо палив він тільки тоді, коли нервувався; так їхали ми годин сім-вісім. Я вже виразно помітила, що батько дедалі, то все дужче починає хвляюватись“³⁾.

¹⁾ Ірина Антонович: Спогади про Драгоманова, Україна, 1926¹ V. 128).

²⁾ З передмови Франка до I. т. Листів, с. 10.

³⁾ Ір. Антонович: Україна, 1926, IV. 132.

„Зустріч була теж не з веселих; Драгоманів був дуже вражений: Приїзд наш справив на нього велике вражіння. Побачивши нас, він зупинився, обличчя йому витяглось і зблідло; щоб не втратити рівноваги, він на хвилинку сів. Батько також почував себе не ліпше“⁴⁾.

Те, як відбулася зустріч Антоновича з Драгомановом за кордоном, свідчить скорше про те, що це була зустріч двох скритих ворогів, а не приятелів і спільників. Ледві чи і хвилювання Антоновича підчас подорожі до Женеви може бути вповні пояснене, як побойовання шпиків московського уряду. Антонович мав занадто українську вдачу, щоб поважно нервуватися від таких припущень чи можливостей. Певніше, що цілий комплекс фатальних непорозумінь між Старою Громадою й Драгомановом і та фатальна обставина, що на ролі редактора видань Громади за кордоном опинився саме цей двозначний і дводушний Драгоманов, мусіла так незвичайно хвилювати й мучити Антоновича.

Х Чудасія з кантонами

Взірцем для наслідування, ідеалом уважав Драгоманов поруч з старою доброю Англією також і щасливу Швайцарію, щодо кантонів якої він мав м. и. таку уяву:

„Під політичним оглядом швайцарське населення групується не в національні області а в кантони, з яких багато мають мішаний національний характер“. (Вольний Союз, 47).

Слід підкреслити, що саме цей ніби то мішаний національний характер швайцарських кантонів найбільше вабив Драгоманова і ця „мішаність“ відіграє немалу роллю в цілій програмі й ідеях Драгоманова. Але чи справді швайцарські кантони мають такий драгоманівський характер? У п'ятій гімназійній класі викладається звичайно щось відмінне, але не чіпаймо середнєшкільних підручників політгеографії Європи, є ще й інші джерела. Найвірніший учень Драгоманова, Павлик, сприводу цих самих бідолашних кантонів мав тяжку мороку, і, між іншим, без великих труднощів вияснив, що „Драгоманів помиляється.. як я це доказав у своїй статті: „в справі полагождення язикового питання в Австрії“ (Діло, 1908, 92) за брошурою Фішгофа „Die Sprachrechte in den Staaten gemischter Nationalität“ (Wien 1885), котрої Драгоманов пишучи свої слова, ще не знав, що з 22 кантонів Швайцарії лише чотири мають мішану людність а 18 однонаціональні“⁵⁾.

В цій справі Павлик пише значно більше, але досить і цих його слів, до яких варто додати ще такий рядок з гімназійних спогадів Олександра Русова, який один мав честь вчитися географії у Драгоманова:

„При повторюванні курса вже в весняному семестрі, коли

⁴⁾ Побачення в Женеві, січень 1881.

⁵⁾ Павлик: Драгоманів як політик, 27.

поступив до нас Драгоманів, іноді виявлялося, що ми знаємо назви річок або міст далеко більше ніж новий учитель⁶⁾.

Отже і в фізичній географії наш незрівняний і універсальний авторитет так само клясично „плавав“, як і в політичній. Шкода, велика шкода, що раніш ніж цілу українську націю вчити національної політики, незабутній Михайло Петрович не підучився трохи більше, що зрештою не перешкоджало йому так сміливо, так звисока писати про все, про що йому лише забаглося. Але при цьому яку неймовірну, просто потворну пиху посідає цей професор, яку вражаючу самозакоханість! Передивіться но його листування: всі, кого він згадає — неуки, невігласи, нічого не тямлять, нічого не варті. Що Кониський дурень то ми вже давно знаємо. Франко — скажунець; про стару Громаду, до складу якої входило кілька дійсно визначних учених, як Житецький, Михальчук, Антонович, — Драгоманов пише з такою зневагою:

„Власне розумний і скільки небудь образований чоловік у них був і єсть тільки один Антонович, в останні роки зовсім одставший од Європи навіть науково (він все стоїть на теорії „національних духів“ і „фактів“ і новіші методи соціологічно-порівнюючі зве „плаванням по безбрежнім морю“⁷⁾.

І взагалі при його нахилі удавати з себе ладіну й толерантну він мав хоробливу звичку всіх вчити, зневажати: „Коли я чула через двері його високий тенор, що піднімався все вище вгору, я знала, що в габінеті хтось дістає велике „головозмивання“, яке я й сама дуже часто діставала“⁸⁾.

Надзвичайно добре підходить Драгоманов, як тип, до тієї характеристики, яку свого часу дав Маланюк змосковщеним українцям, власне певному відмінку їх: „Існує ще одна з форм переходового типу. Це українець зовні з змалоросійщеною суттю. Цей тип персоніфікує собою, такби мовити, золоту (яка іронія) середину, ту невиразну двоїсту „кобилку“ й інертну масу „попутників“ української революції, що перебуває зайвим баластом в стані непевної рівноваги. З національного боку це риба. Національна температура його — температура трупа. Він — інертний як камінь, але єдине, що в нім є активного це 1) хохляцька впертість і 2) амбіція воєнного писаря вкупі з самозакоханістю галлятерійного прикащика. Скрайний „індивідуаліст“ — він ненавидить кожну яскраву виявлену індивідуальність“⁹⁾.

Юліян Яворський, знаний і запеклий галицький москвофіл, в листі до Павлика з 24-го червня 1895 р. писав: „Сьогодні

⁶⁾ Спогади О. Русова, Ужгайна, 1926, 2—3.

⁷⁾ З листа до Павлика 5. VIII. 1887.

⁸⁾ Лідія Драгоманова-Шашманова: Спогади, Нова Україна, 1927, VI, 73.

⁹⁾ На нових позиціях. Укр. Студ., 1924, 28.

довідався про смерть Драгоманова. Не могу висловити вам, як глибоко діткнула мене ця вістка... Неначе щось рідне відірвалося від серця... Малоруську національну індивідуальність він не уважав за болід, що впав з неба історії, він, здається навіть не вірив у її історичні підстави (основанія); проте як приклонник безумовної свободи, він вимагав для російського Провансу вільного вибору національного майбутнього, сподіваючись, може бути, що він одержавши таку свободу подібну ібсеновській Елліді повернеться нарешті сам до Росії... В тім го і полягав той видимий парадокс, що у цьому самотньому компетентному представникові сучасного малоруського націоналізму менше всього помічав я саме цей його напрямок, що його поважав і цинив я.. нарівні з його антиподом Наумовичем.. Так, і ніколи не погоджуся я з хлопчаківським сміхом дописувача „Діла“, який 93 року потішав своїх чатачів іронічними примітками до моєї промови на однім комерсі у Відні, що проводила саме цю аналогію між Драгомановом та Наумовичем. Хай це й дивно, але в моїй душі вони доповняють один одного¹⁰⁾.

Надзвичайно влучна — і цілком вчасна характеристика, до того вельми чула й сердечна, але — що саме головне — цілком компетентна й справедлива.

ХІ Чудасія з Тургенєвом

В романі „Рудін“ Тургенєв устами Пігасова висловлюється, що українська поезія це слезлива нісенітниця: „грає, грає, воропає“. І це далеко не самотній випадок, коли Тургенєв виступив явно українофобськи. В його молодечій порнографічній поемі „Нос“, авторство якої такий поважний дослідник, як Н. Бродський рішуче приписує саме Тургенєву, маємо те саме: так само, як і в оповіданні „Клара Міліч“. Ціле своє життя Тургенєв був незмінно однаковий у своїй ворожнечі, расовій ворожнечі москаля супроти українця. Він конче мусів уявляти собі українця то як потворного й огидного штабс-капітана („Нос“ — початок 40-их років), то як сентиментального й дурного поета (Рудін 1854), то як дурного й нетактовного семінариста (Клара Міліч — кінець 70-их років). А що він ціле своє життя, помимо цього, провадив так би мовити дипломатичну гру з українцями, і то дуже успішно, то на це є свої причини: тут і його рекордове боягузство, а звідти й звичка казати в очі лише солоденькі і приємні речі, й те, що в нього мусіла бути свідомість певної залежності від українських споживачів його творів і нарешті свідомість того, що він, як популярний російський письменник, постійно перебуваючий в Європі, є свого рода послом Росії в Європі, а таке положення мусіло його привчити до офіційно-дипломатичного стилю в зносинах з людьми. Візьмім для порівняння сучасного сотургенєва Максима Горького. Цей чоловік теж

¹⁰⁾ Драгоманов. Ювілей, смерть. Л. 1896, 205—08.

ціле своє життя підлабузнювався до українців, ще й рясні сльози при цьому інколи проливав. В його журналах і Кобилянську перекладали, і Леся Українка з Єфремовом співпрацювала, і Коцюбинський до нього на Капрі приїздив, приїздив (бо мусів їхати) здається й Хвильовий — „на покаяние“, як Генрих II до папи Григорія III до Каноси. Але все це була чисто тургеневська дипломатія й тургеневський фальш. Десь року 1926 Горького нарешті прорвало, та ще як! Навіть таке каміння, як Винниченко, і те заговорило з цього приводу. Тай Тургенева певно „прорвалоб“, колиб він дожив бодай до хоч би невинного шумськізму.

Але перейдім до Драгоманова. „Я читаю Тургенева, як свого рідного — проголошує Драгоманов в листі до Юл. Яворського 13 вересня 1894 (ЖіС, 1896, V. 385). У своїх спогадах донька Драгоманова, Лідія, пише: „Він говорив мені завжди, що молоді українські письменники не мають кращої школи демократії й поступу. Коли почта приносила „Вестник Європи“ з новим романом Тургенева, це для нього був празник. Читали книжку всі разом, то тато, то мама. Битько мав дійсний культ для особи Тургенева“¹¹⁾.

Відомий совлітерат, суперник „самого“ Еренбурга, племянник знаного Діонео-Шкловського з мілюковських „Последніх Новостей“, Віктор Шкловський, у своїй „Сентиментальній Мандрівці“ цілком слушно зауважує: „Не любимо ми чужого. І Тургеневське „грає, грає, воропає“ не з любови придумане“. Натомість Драгоманов уважає, що „Куліш доволі безтактовно виступив з протестом проти глумливих слів Пігасова про українських поетів. Ми мусимо признатись, що Пігасов, хоч дуже карикатурно, та підхопив все таки справді смішні боки українофільських поетів після-шевченківської доби“. Але цілком даремно наш шановний і невтомний адвокат прекрасної дами-Московії чіпає нещасну після-шевченківську добу, добу, яку належалоб назвати драгоманівською: роман Тургенева „Рудін“ побачив світло денне на сторінках катковського „Рускаво Вестніка“ на початку 1854 р., Шевченко ж вмер 1861 р. Отже при чому тут спостереження над поетами по-шевченківської доби? Але ми ані на хвилину не припускаємо, щоби адвокат Московії не знав цих дат: Тургенев — його божище, його найулюбленіший письменник з найулюбленішої літератури — російської. Просто маємо до діла з т. зв. вільним поведженням з хронольоґією. Хахли, як відомо, дуже дурні, отже й повірять одразу, тим більше, що захищає Пігасова не хто інший, як знаний учений, професор, автор знаного гасла про чисту справу до чистих рук чи навпаки.

Нарешті маємо ще одні, дуже характеристичні слова Драгоманова про Тургенева, уміщені кількома рядками нижче апольогії „грає, воропає“: „Коли ми вже згадали за Тургенева

¹¹⁾ Л. Шашманов, Н. Укр. XIII—XV. за р. 1922, с. 39).

то хай нам буде вільно показати по Тургеневу-ж, наскільки неможливо ставити в расові відміни такі речі, як нетолерантність, виключність і т. д. Добродій Стодольський виписує з старих вандрівників у Москву в XVI—XVII ст. засуди про нетолерантність і т. и. москалів. Але тепер на Тургеневу, його товаришах і типах бачимо примір москалів-європейців, котрі не мають нічого спільного з москвинами Герберштайна й Олзарія“ так пише Драгоманов, полемізуючи на сторінках „Товариша“. 1888, ч. I, з книжкою Стодольського-Кониського „Етнографія Славянщини“.

Тургенев у глибині своєї душі ставився до українців як московська пересічна голота. Натомість Драгоманов робить з нього якесь ідеальне небесне сотворіннячко, дарма що в „толстовці“ і високих мисливських чоботях.

Зразком високо-дипломатичного стилю треба уважати лист Тургенева Драгоманову у справі оповідань Федьковича: він влучно вгадує, що саме буде приємно Драгоманову і пише саме з тим, щоби бути приємним, проте явний фальш віє від кожного слова цього ввічливого листа: „Я одержав того ж дня і ваш лист і повісти Федьковича. Щиро дякую вам за такий високий знак уваги. Я встиг — і без великих труднощів — прочитати вашу передмову — і можу сказати, що цілком поділяю ваш спосіб думання — що до чого я впрочім не сумнівався, знаючи ваші праці й ваш напрямок. Як тільки я перечитаю повісти Федьковича — я дозволю собі висловити вам, з цілковитою отвертістю, мою думку. Зарані відчуваю, що лише тут і нуртує джерело живої води — а вся решта або привид або труп“¹²⁾.

Те саме стосується й до декларації, яку Тургенев складає Драгоманову підчас світового зїзду письменників в Парижі р. 1878: „Підчас цього побачання Тургенев почав зо мною розмову й про Україну й висловив жаль, що йому не пощастило ближче познайомитися з цією країною й населенням її, рідкі зустрічі з яким, викликали в нім щиро прихильність; монументом цієї прихильности лишаються в його романах: Маша з оповідання „Затішьє“ й Міхалевич в „Дворянском гнезде“. — „У малоросів, казав Тургенев, є особливий рід ідеалізму й твердості, вельми симпатичний в порівнанні з утилітаризмом або розбещеністю великоросійською. Я от і з часописів наших тому більше всіх люблю „Вѣстникъ Европы“, що в редакції його мало великоросів, і в ньому найменше нашої великоросійської розбещености“¹³⁾.

Тут він знову силе повні пригорщі солодких компліментів, прекрасно знаючи, що Драгоманов співробітничав саме

¹²⁾ З листа Тургенева до Драгоманова 21 березня 1876. Письма Кавеліна і Тургенева к Герцену, 209.

¹³⁾ Драгоманов: Воспamінанія а знакомствє с Тургеневим. Письма Кавеліна, 223—224.

в цьому „Вістнику Європи“ і що Стасюлевич певно в добрих відносинах з співробітниками свого журналу, отже чому при цій нагоді не нашкідувати пунктуальну й коректну постать головного редактора журналу, Стасюлевича, й виставити її мало чи не своїм ідеалом?

В геніяльнім романі Мак Орлана „La Cavalière Elsa“ найвищий комісар червоної армії Дорождін, проголошуючи похід червоної кінноти на Париж, закликає своїх воєнків рядом визначних московських літературних імен:

Толстой, Достоевський, Чехов.

Ці великі літературні імена лунали над ордою москалів як старовинні боеві гасла.

Коли комісар чи пак професор Драгоманов шикував свої „Думки“ в похід проти України, він теж замість старовинних боевих кличів на підбій України, уживав „великих літературних імен“: Тургенєв, Пушкин і безліч інших. . Hoc signo vinces! I — переміг. Що й казати...

ХІІ Генеральна лінія вождя й нащадків

У своїм знанім проєкті перебудови, реформи Росії на підставах поширення місцевого самоврядування Драгоманова писав: „Звертаючись зокрема до українського населення російської держави, ми повинні сказати, що, на наш погляд, будь-яке реальне розуміння положення і інтересів цього населення мусить привести до переконання, що не лише в теперішнім часі свобода й розвиток його щільно звязані з свободою й розвитком інших населень Росії, але що й взагалі відокремлення українського населення від інших областей Росії в окрему державу (політичний сепаратизм) є річю, не лише в кожному випадку дуже тяжкою, якщо не неможливою, — але при певних умовах, цілком непотрібною для яких би то не було інтересів українського народу. (Крім інших підстав, як брак різких кордонів між українською й великоросійською країною й суміші в багатьох місцевостях населення обох племен, — проти сепаратизму промовляє й та обставина, що при здійсненні його, корінне українське населення позбавилося б запасових для своєї колонізації земель в Донсько-Каспійській області й відокремилася б від своїх співплеменників, як у цій області, так і в Кубанській“¹¹⁾)

Те саме він проповідував й решту свого життя. На початку 70-тих років він навчав віденських українських січовиків, що треба „вести роботу з низу в гору, не брикаючись проти москалів, як нації, а навіть добиваючися вкупі з ними вольности індивідуальної й краєвої, в рамках котрої тільки й може поставитись сурйозно й наш національний принцип, — цього всього слухали від нас наші Січовики, як чогось зовсім

¹¹⁾ Вольный союз. Опыт. укр. полит. соц. программы, Женева, 1884. 30—31.

чудного, а в усякім разі незгідного з нашим українством¹⁵⁾.

Але й незадовго перед смертю він каже те саме. „Політично я од Росії не одділявся і нікому не радив одділятися, — од літератури російської теж, бо писав і пишу по російському і писав би більше, якби не цензура і поліція. А що я при тому пишу і по українському — то який же це сепаратизм? Я просто слідую своїй душевній потребі і розумною інтересів люду, серед котрого родився“¹⁶⁾.

Треба зазначити, що саме ця ідея, „чудацька“ ідея непотрібности, зайвости української державности для інтересів українського народу була твердо й непохитно засвоєна його численними й велесудрими прихильниками; колиж на чергу дня стало творення цієї самої, виклятої Драгомановом української державности, то цю справу драгоманівці легковажили майже до того моменту, коли далекоюяглі московські гармати за Дніпра почали обстріл Київа в січні 1918 року.

Цікаво подати рівнобіжно з драгоманівськими „донсько-каспійськими“ кольонізаційними мудрощами, тверезі й цілком українські погляди Кониського: „Я великий ворог кольонізації українцями чужих країв і завжди жалкую, коли наші люди розлазяться, немов миши ята по всій необятній і неісходимій Росії“¹⁷⁾.

Але що міг вдіяти Кониський, про якого Драгоманов у листі до Франка з 8. листопада 1886 року з своєю звичайною брутальністю писав: „За Кониським скрізь іде глупість і плутанина? Може в дійсности „глупість і плутанина“ йшли за кимсь іншим, не за Кониським?“

Ще на початку 70-тих років Драгоманов проповідує: „Наше діло — вести начате урядом, дальше баґками, асоціями і т. д... а не журналами з Цюріху. Діло політичне наше рішиться колись на земських соборах усїєї Росії“¹⁸⁾.

Українська інтелігенція початків ХХ ст. саме на це орієнтується.

Відкинувши національні почуття й інтереси він прагне „вселюдського“: „Ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці в почуттях і інтересах національних, бо інакше ми залуталисьби в усяких субективностях, в лісі історичних традицій ітд. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те кажучи коротко, ми відкидаємо не національности, а націоналізми, а надто такий, котрий сам себе виразно противставляє людськості, або космополітизмові, ми не признаємо примусових думок і почувань, котрі видаються за національні, ніяких обовязкових історично націо-

¹⁵⁾ Австро-руські спом. 65

¹⁶⁾ З листа до Юл. Яворського, 30 серпня 1894. Життя і Слово, 1896.

¹⁷⁾ З листі Кониського 31. X. 1895, ЗНТШ, СЛ. 38¹.

¹⁸⁾ Лист до Бучинського 18. I. 1873. Переп. 59-26.

нальних святощів, а надто ненависти до других національностей¹⁹⁾

А „вселюдське“ практично не може не ототожнитись з „всеросійським“: „Про якусь українську виключність тепер дивно й говорити. Горяче змагання добути для українського населення права чоловіка й горожанина та самоуправу,—при висще згаданій свідомості трудностей і зайвості політичного сепаратизму для українських областей Росії, дає власне заповруку, що люди, які посвятилися визволенню українського народу будуть найгорячішими прихильниками перебудови цілої Росії на основах найбільше корисних для свободи й розвитку всіх її народів“²⁰⁾.

Поза Росією він вважає потрібною орієнтацію на все-світню солідарність, себто на інтернаціонал. Він писав сестрі: „Наші люди думають, що вони Америку відкрили; а вони просто підтягають, навіть не зовсім оригінально, Катковщині, Бісмарковщині, Буляжистиці—тимчасом, коли справжня спасення Америка для нашого часу полягає в проповіді всесвітньої солідарности, у вимогах якої протест проти мілітаризму так само корисний під сучасну хвилину, як і 8 годинний робочий день“...²¹⁾

І треба сказати, що по упадку Росії, властиво „демократичної“ Росії, на яку, до речі, стільки десятиліть орієнтувалися за його спасенними порадами „авансом“, бо так її виглядали, чекали за царизму, — повсталала чергова орієнтація на „всесвітню солідарність“; антимілітаризм, речником якого Драгоманов виступає в цьому листі також був у нас шалено, зокремаж у році 1917, коли в ім'я антимілітаризму знищені були всі можливості створення української армії. Але треба зауважити, що Драгоманов не все був таким завзятим антимілітаристом. За часів російсько-турецької війни 1877-78. він був завзятим російським, розуміється, мілітаристом. Ще перед цією війною, коли був момент, що Росія от-от зречеться плянів збройного виступу, Драгоманов з запеклою лютю пише знаному пізніше російському імперіялістові Суворінові: „Ну, от нова поблажливість петербурських турок до константинопольських. Завішення зброї, коли треба просто бити в зуби“²²⁾.

Колиб так висловився нпр. про росіян якийсь українець, епігони Драгоманова напевно закричалиб його як шовініста, „зоологічного націоналіста“, який „понижує чужу націю“ ітп. Але коли Драгоманов радить „просто бити в зуби“ турків, себто ворогів коханої матушки Росії, — то все в порядку („чиста справа вимагає чистих рук“).

¹⁹⁾ Листи на Ніддн. Укр. 1915, 37—38.

²⁰⁾ Драгоманов: Вольный Союз, 29—32.

²¹⁾ З листа до Олз. и Пчілки, 6. тр. вня 1892. Звп. Іст. Філ. Від. Вуан, XVIII, 258.

²²⁾ Лист до Суворіна, 3. XI. 1876. Україна 1927. IV.

Нарешті в листі Драгоманова до Лесі Українки з дня 4. VII. 1893 знаходимо такі перлини його геніяльних думок: „Смішно, коли русин, виходячи з того, що комуністична держава річ темна (неясна в майбутньому), буде стояти проти Бебелів за мілітаризм“ (зап. Іст. Ф. Відд. ВУАН, т. XVII, 256). Щож, треба визнати, що українсько-соціалістична інтелігенція у XX столітті лише те й робила, що орієнтувалася на Бебелів і інших вождів соц.-дем. пролетаріату й завзято виступала проти мілітаризму, зокрема й здебільшого проти українського мілітаризму, найбільше в році 1917, коли наша соц.-демократія провадила всіма засобами, інтриг і підкошувань не виключаючи, боротьбу з „українським мілітаризмом“, якого за тестаментам Драгоманова уважала найбільшою небезпекою для України.

Приклонники великого автора „Чудацьких думок про укр. нац. справу“ завжди із зручністю молодого ведмедя викручуютьсЯ, мовляв, їх учитель не був засадничим ворогом української державности. Адже-ж він був написав навіть оттаке: „В принципі не тільки всяка нація чи племя має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть же й досі посеред Італії республіка Сан-Маріно. Схотіли дві часті Аппенцелю поділитись на осібні півканти і живуть собі так: то чомуб не то Україні, а навіть Миргородіві і Сорочинцям не бути осібними державами, щоби вони схотіли того й мали силу поставити на своєму“. (Листи на Наддн. Укр., Вид. Криницьі, 1917. с. 46—47). До цього драгоманівського „принципіального“ визнання самостійности України його вірний учень і знаний ворог українства, Тучапський цілком раціонально додає таке зауваження: „не можна не спостерегти певної іронії в цьому принципіальному допущенні можливости для Миргороду й Сорочинців стати осібними державами“. І справді, і для всієї України, а не то що для Миргороду й Сорочинців Драгоманов не бачив ніякого ґрунту для державного сепаратизму²³⁾.

Мав цілковиту рацію Франко, коли ще на саміх порозі XX стол. писав: „Головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київськїм періоді було переконання про конечність міститися українству — і політично і літературно — під одним дахом з російством. Українська література — популярна, для домашнього вжитку: все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя й Костомарова писати по російськи, наповняючи здобутками свого духа спільну всеросійську скарбівню. Ті самі думки пробував Драгоманов з властивою йому силою і категоричністю ширити і в Галичині, та тут вони зустріли рішучий відпір, навіть з боку таких прихильних до Драгоманова людей, як Навроцький. Не багато змодифікував він ті думки й тоді, коли російські порядки змусили його шукати захисту для вольного українського слова за границею. Правда, в „Переднім слові до „Гро-

²³⁾ Україна, 1926, кн. 2—3.

мади" він начеркнув етнографічні межі української нації, а в своїх многоцінних фольклорних працях раз у раз заводив річ на значіння і становище українського народу, як самостійної нації в розвитку духових зв'язків між заходом і сходом, між півднем і північю. Але в його політичних писаннях українці завжди тільки південні росіяне і такими повинні бути й на далі. Він силкувався навіть міцніше зв'язати українців з росіянами боротьбою зі спільним ворогом — абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо в „Вільній спілці“ дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, кладучи в основу той самий територіальний поділ, котрого недостатність він ясно розумів іще в 1875 р. Проти думки про український сепаратизм не тільки про *praeterito*, а й про *futuro* він не переставав протестувати до кінця життя. Одним словом, глибока й сильна віра в західно європейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І павпаки, не маючи в душі цього національного ідеалу найкращі українські сили тонули в общеросійським морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичній полі, був головною трагедією в життю Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань, бож теоріями про басени рік і про сфери економічних інтересів не загіреш людей до політичної діяльності²⁴⁾.

Треба визнати рацію навіть Грушевському, який пишучи про Драгоманова і його школу, з обережності при цьому ухиляючись їх назвати, висловився так: „Деяким провідникам українського руху можна навіть зробити закид, що вони може занадто вже були дражливі на всяку тінь якого небудь націоналістичного посползновенія і занадто картали, занадто загуюлювали, застрашували громадянство жупелами націоналізму, шовінізму. Вони не вважали, що тим шовінізмом громадянство українське однаково грішило дуже мало, а ці вічні крики й настрашування ослабляли й без того слабку національну свідомість, орієнтування в фактах і відносинах в становища інтересів української національності²⁵⁾“.

Справа полягала (історично й психологічно) в тім, що ідеї Драгоманова були не лише найприємнішими, але й найпридатнішими й найкориснішими для тих лише декларативних українців, українців лише в теорії, які в практичному житті були натомість типовими „общеросами“, заповнювали петербурські й московські редакції часописів для дорослих і навіть для дітей, займали прекрасні посади в банках і міністер-

²⁴⁾ Франко: *По за межами можливого*, ЛНВ, 1901, жовтень 7--8.

²⁵⁾ М. Грушевський: *На укр. теми*, ЛНВ, 1907, IV. 122.

ствах. Їм було дуже зручно за рецептами Драгоманова „висловлюватися“ за реформою російської централізованої державности, цим вони ніяким чином не наражували ані себе ані свої діточі журнали на жадні більші неприємности з боку російської влади. А поза цим вся ця знаменита драгоманівська програма, скасовуючи основну українську національну потребу — власну державність — викреслюючи її з рамок української політики, давала повну можливість так солодко і мрійно (з книжечками Тургенєва в руках), з лінивою насолодою гоїдатися під сестрорецькими чи підмосковними ялинами у вигіднім гамаку російської державности, яку нікому з них і в голову не приходило бодай внутрішньо відкидати, не приймати. О, навпаки, це були цілком льюальні російські громадяни й добрі імперські патріоти: так само, як і їхній духовний вожд. А що тепер трохи эле, губернатори закривають „Просвіти“ й міністри не дають згоди на українські школи, то це ж дурне, це ж тимчасове, аджеж неминуче до влади має прийти російська демократія і тоді все буде ідеально полагожене. Москаліж нарід „добрячий“, все лихо походить від „тимчасового“ бюрократично-централізаційного й русифікаційного уряду. Аджеж сам жєневський Мефісто писав свого часу: „Колиж ми признаємо, як дійсно й є, що „обрусєніє“ єсть ознака й по слідок не національного духа, а певної державно-адміністративної системи, тоді ми ставимось зразу на реальний ґрунт у боротьбі з тим обрусєнієм: станемо боротись з тою системою і при тому боротись безпремінно, маючи союзників, між котрими будуть і самі великоруси, бо система шкодить і їм, дусить і їх. Ця система має ворогів в усій Росії і ті вороги природні наші союзники, з котрих впрочім ми мусимо зробити вибір відповідно плебейському станові нашої національности, памятаючи, що нпр. аристократичні противники російського уряду самі стануть на його бік проти нас, або кликатимуть його проти нас, як тільки виступлять одні проти других їх і наші клясові інтереси... Ведімож у купі з усіми недержавними народами Росії спільну і енергічну критику теперішньої політично-адміністративної централізації і деспотизму Росії і такуж агітацію за систему протівну — вільности й децентралізації. На тій дороз ми знайдемо підмогу й серед самих великорусів... Безпремінно в Росії прийдегься вести боротьбу проти державно-національного централізму, — алеж та боротьба зовсім не безнадійна. Найвідповідніше буде, коли боротьбу ту, нпр. ми, українці, будемо вести на ґрунті не національному, а державно адміністративному, тоб то виставляти на перший плян потребу автономії, місцевої і краєвої, автономії громад, повітів, провінцій (губерній чи груп їх). Така програма буде мати за себе всіх розумних людей, якоїб національности хто не був, а там, коли яка громада чи країна, користуючись своїм правом, впорядкує собі школи з яким викладом національним, то це буде її діло... На такому порядку, а зовсім

не на поділї держави по етнографічній картї держиться національна рівноправність у Швайцарії²⁶⁾.

Взагалї говорити про національний дух москалів ще передчасно; почекайте, доки в них буде парламент: „Винуватити громаду росіян за систему обрусеня так, як можна винуватити французів або німців за францзацію або германізацію тепер ще по крайній мірі передчасно, бо закони в Росії пишуться не парламентами, вибраними поголовним голосуванням, як у Франції та Германії. Пождімо, то тоді й судитимемо“²⁷⁾

Варто зазначити, що Павлик, бідолашний, спантеличиний Павлик, цей офіційний наступник великого пророка, вмів бачити й передчувати, чого стільки інших не бачило. І такі випадки з ним траплялися не лише багато років по смерті великого учителя, але й ще навіть за його життя.

„А щож буде при зведенні в Росії „конституційного ладу“, коли російській Україні прийдеться мати діло з десятками мільонів московсько-російських орд, — усіх партій, від чорносотенної, аж до соціяльно демократичної, — мільонів, зіяючих централізмом та ворожнечою до волі неофіційних націй, особливож нашої, української.. Та вони просто розтопчуть Україну так що не можна буде й пізнати, де вона була. Одне спасіння: вирватися з царства нашої пропашости, відділити й відгородити українську землю від Росії — як найшвидше, за всяку ціну, поки ще час“²⁸⁾.

„Оце в мене нераз зривавсь, щодо України сепаратистичний дух, а тепер він тимпаче розвивається. Гірко тепер Україні, та не солодке буде в звязку державним російським і конституції, де її всякі сойми та деруни задавлять.. А тимчасом мені здається, що якби просто натиснути між народом на те, що мовляв: попробуймо... самі робити в своїм краю, новий, козацький, лад, а то найперше економічний, — то мені здається, що скорше так збудив би в самім народі силу до самостійного життя. До політичної боротьби задля того, щоби в Росії були панські та богатирські сойми — українського народу певне не підойметься“²⁹⁾.

Але даремні були всі павликівські спроби бунту проти драгоманівського москвофільського угодовства й ним породженої й виплеканої дрантивої звички рабськи орієнтуватись на мітичне переродження Росії на демократію, яка дасть на решті без бою Україні і те і друге і п'яте і десяте. Коли перед світовою війною Д. Донцов виступив був з своєю сепаратистичною програмою, то всі наші вельмишановні і просто шановні публіцисти поспішили одноголосно її осудити й від-

²⁶⁾ Чуд. думки, 1915, 97—99.

²⁷⁾ Чуд. думки, 1915, 52.

²⁸⁾ Павлик, з передмови до „Пропашого Часу“, 1909, 7.

²⁹⁾ Лист Павлика до Драгоманова, кінець червня 1885. Переп. IV.

кинути. Клясичною у своїй обезброюючій нізвності є відповідь одного пізнішого українського міністра, який у році 1913 відповів Донцову так: „Основний і найважливіший аргумент Донцова про неможливість для російського поступового громадянства зайняти сприяюче становище в українській справі і неможливість через це для українства спільної з ним акції, є рішучо недоведений. А між тим це твердження є рішаче для всієї аргументації; тільки доказавши, що становище українства в Росії і при теперішньому і при можливому в будучині відношенні громадських сил є безвиглядне, можна думати про сепаратистичну програму“³⁰).

Обговорюючи одну передвоєнну статтю Донцова, майбутній міністр війни в уряді Центральної Ради писав: „Другою з цього ряду є стаття українського марксиста Дм. Донцова: „Русский либерализм и украинское движение“, стаття вельми цікава, хоч і дуже спірна. Закидаючи українському громадянству віру в прихильність російського лібералізму до української справи, шановний автор, після аналізу сучасного російського лібералізму та його неминучої еволюції, приходить до того висновку, що майбутня ліберальна Росія змушена буде порозумітися з поляками“ та що результати цієї згоди не лишуться без значіння для українців“³¹).

Булоб непростимою помилкою гадати, що „твердолобі“ існують лише в Англії. Там лише мають сміливість їх так звати. Існують твердолобі й деінде. Але там вони вже звуться „нашими видатними“, „високоповажаними“, „заслуженими“ і т.п.

Треба сказати, що в році 1917 всі керуючі українські політичні кола, так само, як Порш р. 1913, уважали доцільним і одиноким можливим сподіватися великих і щедрих благ від „сприяючого становища російського поступового громадянства в українській справі“. І всі вони дуже старанно приглушували пожежу української національної революції, що в 1917 році при інших, не драгоманівським провіді, могла би привести на світ протиросійську Хмельничину. Знаний московський терорист Савінков у своїй сповіді мальовничо каже: „Я памятаю й далеке Глазго. Російський корабель „Рюрик“, матроса Авдієва, і я з ним обдумую, де він мене сховає, і буде царський згляд „Рюрика“ і буде вибух. Вибуху не було, тому, що був Азеф“. (Ісповедь Савінкова. Берл. 1924, 108). Вибух року 1917 не міг статися на Україні, бо... був хоч не Азеф, але Драгоманов, власне його дух, його проповідь і його нащадки, яких було без ліку і міри багато, які опановували українське політичне життя, його затроювали й розкладали.

Незадовго перед своєю смертю Драгоманов пише москвофілові Яворському: „Я може 1000 разів брався за голову і питав себе, чи не дурницю я думаю, кидавсь за перевірки

³⁰) Спроба нової нац. прогр. Дзвін, 1913, XII. 5)1. 2.

³¹) ЛНВ, 1912, XI, 397. рец. на Укр. Живнь, 1912, 4—6,

своїх думок і політикою і історією і етнографією, — і все таки приходив до думки, що правда на моїм боці. Може я помиляюсь, — ну, тоді пропало все життя моє задурно, — але все таки тут винна не „широка я натура“, а дурний розум і помилка наукового рахунку, — Так і запишіть“³²⁾.

Ми так і записуємо. Але — лише при умові, що будемо вважати Драгоманова українцем: більшої дурниці, більш злочинного ідіотизму як всі його „листи“ й „Думки“ не можна собі уявити з погляду українських національних інтересів. Але, коли ми вважатимемо його, як Франко — *gente Ukrainus natione Russus*, то тоді це далеко не дурниця! О, навпаки: тоді ці всі речі будуть геніяльними виробами законного спадкоємця Петра I, який заздалегідь, перебравши вигідну професорську машкару, готує Україні нову Полтаву вживаючи вже для цього не гармат і тортур, а підступного й хитрого пера, отруйних газів та убійчих мікробів „Чудацьких Думок“!

Американський журналіст Лянґ („*Forward*“) описуючи свій відїзд з вимерлого українського села, пише: Над вимерлим селом опадало листя з дерев Осінний вітер віяв понад порожніми хатами. Ми розпрощалися з салдатом. Він подивився на свої два бохонці під пахою, начеб хотів сказати: „От яку заплату я дістаю за стороження мертвого села“. І ми лишили його там, серед вимерлих хат, де падало мертве листя з дерев. Коли ми виїздили з мертвого села, ми знову переїхали попід вежу, на вершку якої було схрещених два червоні прапори над образом Леніна“. (Діло, 9. III.). Так, але над цим вимерлим селом, над образом Леніна незримо веться за вітром й знайома борідка Драгоманова символічна борідка старо-московського дяка з Пріказа Інастраних Дел, що на Україні творив справу відвічної московської політики часів Пріказа так само, як і часів сучасного нам Наркоміндела: трюндив, нищив, розкладав, затроював українські мозки, пробравшись в самий центр, в найвідповідальніший сектор організаційного осередку українського національного життя.

³²⁾ Лисг до Юл. Яворського, 13 IX. 1894. Ж. і Сл., т. 5, 387.

Видає; Ольга Бачинська. За редакцію відповідає Іван Устиянович.
Ред. і Адм. — Львів, Чарнецького 26 м. 21.

Друк. З. Медичкий — Тиктор, Львів, Бляхарська 9.